

FILOZOFSKI FAKULTET U SKOPLJU
NASTAVNO-NAUČNA STUDIJSKA GRUPA ZA ISTORIJU
- Postdiplomske studije -

RADIKALNA PARTIJA U KRALJEVINI SHS (JUGOSLAVIJI) SA SPECIJALNIM
OSVRTOM NA NJENO DELOVANJE U VARDARSKOJ MAKEDONIJI
OD 1918.-1935. GODINE

/MAGISTARSKI RAD/

Mentor
Prof. dr Aleksandar Apostolov

Kandidat
Miodrag Ilić

A l e k s i n a c

1979

U V O D

U ovom našem radu pokušali smo da preko niza najvažnijih istorijskih događaja krajem XIX i početkom XX veka osvetlimo rad Radikalne partije u Kraljevini SHS i njeno političko delovanje u Vardarskoj Makedoniji od 1918 do 1935 godine.

Društveno ekonomske i političke promene koje karakterišu istoriju Evrope u ovom periodu, imaju svog odraza i na prilike na Balkanu.

U epohi nestajanja turskih polufeudalnih odnosa i nastajanja novih kapitalističkih, nacionalno pitanje postaje sastavni deo borbe buržoaske klase za njenu egzistenciju.

U sredinama gde je buržoazija uspela da sa nacionalnim oslobodjenjem obezbedi osvajanje političke vlasti vrlo rano sazreva težnja i za širenjem iste, makar to išlo i na uštrb nacionalnih prava drugih naroda i manjina. Makedonija i makedonski narod suočeni su u ovom periodu sa višestrukim pritiskom, usmerenim ka gušenju njegove nacionalne individualnosti. S jedne strane, prisustvo Otomanske turske vlasti koja sputava svako kretanje ka promeni stanja "Status kvo" u Makedoniji i s druge strane, pritisak triju balkanskih država koje teže da se razmahnu, prošire svoja tržišta i dodju do novih izvora prihoda po svaku cenu.

U klimi takvog pritiska domaća makedonska buržoazija i inteligencija nije imala uslova za brže ekonomsko i političko sazrevanje i razvoj. Proces stvaranja makedonske nacije odvijao se s toga pod mnogo težim okolnostima. Buržoazija susednih balkanskih država to koristi i nastupa organizovano preko svojih već oformljenih buržoaskih partija. One se u Srbiji stvaraju krajem XIX veka i imaju svoje

planove i programe. Radikalna partija bila je vladajuća buržoaska partija u nizu godina Kraljevine SHS i buržoaske Jugoslavije. U prvim godinama svog postojanja, u fazi svog ideološkog i političkog sazrevanja ona se zalaže za republikanizam, da bi docnije taj stav napustila i sasvim približila pozicijama krupne buržoazije i bila za ustavnu parlamentarnu monarhiju. Značajnu ulogu u zauzimanju ovakvog stava radikalna, imala je Timočka buna. Ona je uplašila radikale i pokazala im šta sve ume i može da učini naoružani narod. Te promene prema narodu i stav prema kralju i ostalim buržoaskim partijama, našle su odraza u novom Ustavu od 1888 godine. Tako se ova politička stranka od sitnoburžoaske približila prvo politici liberalne buržoazije da bi se na kraju, pošto se domogne vlasti, pretvorila u stranku reakcionarne buržoazije.

Pod novom dinastijom posle 1903 godine radikali dobijaju puno poverenje kralja i vlade, i kao eksponenti i zaštitnici politike krupne buržoazije oni se na polju spoljne politike zalažu za ekspanziju. Osnovni motivi ovakve politike bili su: strategijski značaj i materijalno bogatstvo Makedonije. Ovo je naročito bilo izraženo u Balkanskim ratovima i sukobu triju država oko podele teritorije Makedonije.

Njenom podelom nestalo je iluzije o oslobođenju porobljene braće od muslimana. Uporna borba koju vode progresivne snage makedonskog naroda pre i u toku same Mirovne konferencije u Parizu završile se bez uspeha. Makedonski narod je ostao da živi u sklopu triju Balkanskih kapitalističkih država sve do početka drugog svetskog rata.

Posle prvog svetskog rata Radikalna stranka uspeva da očuva i zadrži svoj politički prestiž u zemlji. U novostvorenoj državi SHS radikali po nacionalnom pitanju ostaju kod stanovišta o

nacionalnom partikularizmu. Na izborima su razne mahinacije bile redovna pojava kada je trebalo obezbediti stranačku većinu po srezovima. Izborne mahinacije na teritoriji Makedonije gde su hegemonističke težnje velikosrpske buržoazije bile naročito izražene, praćene su i kolonizacionim talasom. U takvoj političkoj klimi makedonski narod postaje sastavni deo progresivnih snaga Srbije i drugih delova zemlje koje se bore za progres i nove društveno-ekonomske odnose. Na čelu ove borbe nalazi se KPJ. Taktika kojom se na izborima služili komunistički poslanici dijametralno se razilazila od taktike buržoaskih političara. Rezultati takve agitacije bili su vidni na opštim izborima u Makedoniji 22. avgusta 1920 godine, kada u većini opština pobedu odnose komunistički poslanici. Takođe, na izborima za Ustavotvornu skupštinu u Makedoniji je bilo izabrano 15 komunista od ukupno 59 u celoj zemlji.

Zaplašena ovakvim uspesima komunista, naročito u Makedoniji, buržoazija donosi "Obznanu". Obznana postaje izvor svih zala: anarhije, korupcije, bezzakonja i nasilja, uperenih u prvom redu protiv komunista. Uz pomoć vojske i četnika policija proganja pored komunista i sve protivnike Radikalne partije. Oglašava ih krivim, komunistima ili bugarašima i izlaže progonu, zatvorima ili raseljavanju. Sa takvom političkom radikalna vlada nastavlja i posle usvajanja Zakona o zaštiti države kada je KPJ stavljena van zakona, a komunistički poslanici izbačeni iz Skupštine. Radikalna vlada da bi se dodvorila kralju i sebe predstavila vernim čuvarom države, složila se sa ovakvim predlogom, i ako to nije bilo u skladu sa demokratijom ni principima parlamentarizma.

Posle usvajanja Vidovdanskog ustava, zaslepljenošću hegemonističke buržoazije, Makedonci su potpuno ignorisani kao nacija

i tretirani kao "istinski" Srbi. Pošto je Ustav ozakonio centralističko uređenje, stvorena je vrlo povoljna klima za političko delovanje svih buržoaskih partija. Svim snagama hegemonistička buržoazija se bori na polju odnarođnjavanja makedonskog naroda. Oslonac traži u redovima reakcionarnih muslimana ili odnarođjenih članova VMRO-a. Štiteći interese velikosrpske buržoazije u Makedoniji, radikalni režim dolazi u sukob sa interesima velikobugarskog vrhovizma čiji je krajnji cilj bio prisajedinjenje Makedonije Bugarskoj, što je samo pogoršavalo i onako težak položaj naroda.

Delovanje komitskih četa i trojki koje vrše diverzije i atentate s jedne strane i vojno-četničkih organizacija s druge imale su za posledicu samo povećavanje fizičkih tortura nad stanovništvom, ubijanja i robijanje. Stradalo je uglavnom seosko stanovništvo. Njegova očekivanja da će agrarnom reformom minimalni seoski posedi biti uvećani, izneverena su. Agrarna reforma se povezivala sa kolonizacijom čiji je glavni cilj bio, denacionalizacija i asimilacija makedonskog naroda. Domaće stanovništvo dobilo je samo 39,55% zemlje i to samo posede srednje veličine.

I dok se politika pritiska radikalnog režima manifestovala preko agrarne reforme i kolonizacije uglavnom nad seoskim stanovništvom, dotle je preko kulture i prosvete ona prisutna svuda tako u selu tako i u gradu. Preko školske mreže, učiteljskog kadra, raznih društava i dr. trebalo je gušiti svaku nit nacionalne svesti i želju za uvođenjem maternjeg jezika uz primenu svih sredstava prinude.

Gušenje nacionalne i političke slobode, porast klasnih i socijalnih suprotnosti, neminovno je vodio krizi društveno-političkog sistema u zemlji. Posledica svega, bilo je zavedenje šestojanuarske diktature tj. otvorenog apsolutizma. Radikalna partija u

sukobu sa opozicijom, u prvom redu sa Radićevom Hrvatskom seljačkom strankom prihvatila je diktaturu kao potrebu, uverena da će i u novom režimu nastaviti sa započetim metodom upravljanja. Novom teritorijalnom podelom države, za bana Vardarske banovine postavljen je Žika Lazić, provereni radikal, koji je upravljanje Makedonijom organizovao preko već poznatih metoda hapšenja i ubistava.

Kako rezultatima asimilacije i denacionalizacije makedonskog življa putem prosvete radikali nisu bili zadovoljni, dolazi do restrikcije školske mreže. Banovina kao nova teritorijalna jedinica koja je trebalo da znači "novu i višu etapu" na putu stapanja, postala je u stvari forma za gušenje nacionalnih sloboda naroda. Vrlo brzo diktatura se kao forma upravljanja zemljom pokazala neodrživom. Uzroci su bili višestruki. Vlada je osećala pritisak kako na polju unutrašnje tako i spoljne politike. Promene koje je doneo Oktrojisani ustav nisu mogle da zadovolje interese nacionalno i socijalno ugnjetenih masa. Ustav je značio samo ozakonjenje diktatorske vlasti kralja. Podela države je ostala i dalje po starom. Stvarnost je odmah pokazala da se unutar tih starih formi ni suština nije promenila. Dozvoljen je rad buržoaskim političkim partijama, ali je zabrana za KPJ, koja je najupornije štitila interese potlačenih masa, ostala i dalje na snazi. Buržoaske vlade će se menjati ali ne i politika buržoazije kao klase. Makedonija po svom geografskom i strategijskom položaju, sa svojim prirodnim bogatstvom bila je i ostaće za buržoaziju do početka drugog svetskog rata zemlja koju će oni na sve moguće načine nastojati da zadrže kao svoj posed.

IZVORI I LITERATURA

I I z v o r i

1. Neobjavljeni

Arhiv SFRJ, Beograd:

Fond saveta za poljoprivredu i šumarstvo Kraljevine Jugoslavije.

Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za spoljne poslove.

Beograd. Zbirka Vojislava Jovanovića, F. 18. Dosije: Makedonske stvari.

- a) F. 25, Dosije: Osnovne škole i nastava u Južnoj Srbiji.
- b) F. 25, Dosije: Podizanje osnovnih škola u Južnoj Srbiji.
- c) F. 19, Dosije: Unutrašnja politika i unutrašnja situacija.
- d) F. 25, Dosije: Gimnazije u Južnoj Srbiji.

Istorijski arhiv na Komunističkata partija na Makedonija, I
(Odabrani materijali od "Socijalistička Zora" za 1920), Skopje, 1951.

Arhiv Socijalističke Republike Srbije.

2. Objavljeni

- Ljuben Lepe, Aktivnosta na glavniot odbor na makedonskite društva vo Švajcarija 1918 - 1919, i dokumentacijata za toa, Glasnik na institutot za nacionalna istorija, br.1, Skopje, 1965, 195.
- Gradja o stvaranju Jugoslovenske države od 1. januara do 20. decembra 1918. Priredili dr. Dragoslav Janković i dr. Bogdan Krizman, Beograd, 1964, str. 190.
- Šišić Ferdo, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914 - 1919, Zagreb, 1920.

Pribićević Svetozar, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd, 1952, prvo izdanje.

Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, 28.-XI-1920, Beograd, 1921.

Statistika izbora narodnih poslanika, Beograd, 1924.

Statistika izbora narodnih poslanika, Beograd, 1926, str.152-157.

Statistika izbora narodnih poslanika, Beograd, 1928, str.242-244.

Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938. str. 233-234.

Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva ujedinjene Kraljevine SHS, Beograd, 1919, 1920.

Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine, knjiga I, sa XIII redovnog sastanka od 8.marta 1921, str. 35.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, vanredni saziv za 1927, knjiga I, str. 28.

Stenografske beleške Narodne skupštine Jugoslavije, vanredni saziv za 1935, knjiga II, str. 115 - 116.

Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, 1950, str. 365 - 366.

Istorijski arhiv KPJ, 1919 - 1935, Beograd, 1949.

D-r Bogdan Krizman i Bogomil Hrabak: Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919 - 1920, Beograd, 1960.

Spomenica Nikole Pašića, 1845 - 1925, Beograd, 1926.

Nikola Pašić, Redakcija "Samouprava", Beograd, 1937.

Spomenica Jaše M. Prodanovića, Beograd, 1958.

Program i pravila Srpske radikalne strenke, Beograd, 1940.

Radikali i naša nacionalna politika, Beograd, 1940.

D-r Ivan Ribar, Politički zapisi, I,II,III, Beograd, 1948, 1949, i 1951.

3. Kratak osvrt na izvore

U izradi ovog našeg rada koristili smo dela istoričara i političara, koji su pišući o raznim društveno-istorijskim i političkim zbivanjima perioda o kome je reč, govorili i o delovanju i radu Radikalne partije i stavovima pojedinih radikalskih prvaka prema Makedoniji.

U materijalima nismo naišli na posebno delo koje govori samo o ovom pitanju, što je predstavljalo teškoću u činjeničnom povezivanju ovog materijala.

Koristili smo:

1. Arhiv SFRJ, Beograd.

Iz ovog arhiva koristili smo podatke vezane za kolonizaciju i agrarnu reformu u Makedoniji. Agrarna reforma i kolonizacija su bile forme pritiska sa čijim se sprovođenjem htelo u krajnjoj liniji odnarodjivanje makedonskog naroda.

2. Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za spoljne poslove.

Beograd. Zbirka Vojislava Jovanovića, F.18, Dosije: Makedonske stvari.

Pri osvrtu na kulturno prosvetnu politiku radikalske buržoazije, ovde smo našli hronološke i brojčane podatke koji su nam omogućili da pratimo razvoj školske mreže u Makedoniji. Prosvetna politika radikala u Makedoniji bila je jedna od najznačajnijih komponenti na putu denacionalizacije makedonskog življa.

3. Istorijski arhiv na Komunističkata partija na Makedonija, (odbrani materijali od "Socijalistička Zora" za 1920), Skopje 1951.

"Socijalistička Zora" lokalni organ KPJ izlazio je u Skoplju 1920 godine i u eri izbornih borbi pozivao Makedonce da glasaju za kandidate KPJ. List je zabranjen Obznanom 30.decembra 1920 godine. Socijalistička Zora je odigrala značajnu ulogu u revolucionisanju narodnih masa i razotkrivanju suštine buržoaske borbe u predizbo

4. U sagledavanju rezultata izbora koristili smo se materijalima Arhiva SR Srbije - Statistikom izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS 1923, 1925 i 1927 godine kao i Statistikom izbora narodnih poslanika Kraljevine Jugoslavije 1935 godine.

Tu smo našli podatke koji govore o ishodima izbora u svakom izbornom okrugu Vardarske Makedonije kao i imena izabranih kandidata. Podaci govore u prilog činjenici, koju dalje u radu naglašavamo, da je broj izabranih kandidata makedonske nacionalnosti iz godine u godinu opadao.

5. Iz biblioteke Filozofskog fakulteta u Skopju koristili smo materijale iz listova: "Južna zvezda" i "Vardar". Ovi listovi su propagirali teze vladajuće buržoazije da su Makedonci deo srpskog naroda i obavestavali javnost o značajnijim političkim zbivanjima onako kako je odgovaralo njihovim interesima.
6. Dr Ivan Ribar u "Političkim zapisima", knjiga 1, 2 i 3 osvetljava period političkog delovanja radikala između 1919 i 1929. godine i 1929 - 1935 godine. Kao bliski posmatrač i učesnik u političkim zbivanjima, (bio je predsednik Ustavotvorne skupštine) osnivač Hrvatske narodne demokratske stranke, poslanik Demokratske stranke i predsednik njenog Glavnog odbora, bio je u stanju da iz centra prati tok svih političkih zbivanja u zemlji i daje svoju ocenu o njima. On smatra, da su prvaci Radikalne stranke do diktature i posle nje bili glavni nosioci i najpoverljiviji sprovodioci reakcionarne politike Aleksandra Karadjordjevića, a docnije i princa Pavla. U svojim delima dao je hronologiju svih radikalskih vlada od njihovog prvog dolaska na vlast do 1935. godine, ali se u njima ne može videti njegov stav prilikom usvajanja Vidovdanskoeg ustava, kao predsednika Ustavotvorne skupštine, kao i za vreme zavedjenja diktature.

II L i t e r a t u r a

- Abadžijev Gorgi, Balkanskite vojni i Makedonija, Skopje, 1958.
- Apostolov Aleksandar, Kolonizacijata na muhadžirite vo Makedonija i rastrojstvo na čifčiskite odnosi od krajot na XIX vek do 1912 godina, Glasnik na Institutot na nacionalna istorija, god. IV, broj 1-2, Skopje, 1960.
- Apostolov Aleksandar, Struji, organizaciji i partiji, Glasnik na institutot za nacionalna istorija, br. 1-2, Skopje, 1962.
- Apostolov Aleksandar, Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija, Skopje, 1966.
- Apostolov Aleksandar, Manifestacije makedonske nacionalne individualnosti u Kraljevini Jugoslaviji, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3-4, 1970.
- Apostolov Aleksandar, Zletovska oblast, Skopje, 1974.
- Batovski Henrich, Balkanskite državi i makedonskoto prašanje pred i po Ilindenskoto vostanie, Ilinden 1903, materijali od simpozijumot, Skopje, 1970.
- Djordjević Vladimir, Istorija Jugoslavije, Beograd, 1933.
- Čubrilović Vasa, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd, 1958.
- Čulinović Ferdo, Nacionalno pitanje u jugoslovenskim zemljama Zagreb, 1955.
- Čulinović Ferdo, Jugoslavija izmedju dva rata, I,II, Zagreb, 1961.
- Čulinović Ferdo, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb, 1968.
- Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1-7, 1955-1964.
- Erić Milivoje, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941, Sarajevo, 1958.
- Ilindenski zbornik 1903 - 1953, Skopje, 1953.

Ilinden 1903, Materijali od simpozijumot po povod na 65-godišnjinata na Ilindenskoto vostaniје održan 27, 28 i 29. maj 1968. godine vo Ohrid, Skopje, 1970.

Istorija makedonskog naroda II, III, Beograd, 1970.

Jakšić Grgur, Abdikacija kralja Milana i druge rasprave, Beograd, 1953.

Janković Dragoslav, O političkim strankama u Srbiji XIX veka, Beograd, 1951.

Janković Dragoslav, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917, Beograd, 1967.

Jelenić Djurdje, Nova Srbija i Jugoslavija, Beograd, 1923.

Jovanović M. Jovan, Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobodjenja, Beograd, bez godine.

Jovanović Jovan, Stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, I, II, III, Beograd, 1928, 1929, 1930.

Jovanović Slobodan, Vlada Aleksandra Obrenovića, /1889 - 1897/, Beograd, 1929.

Jovanović Slobodan, Vlada Aleksandra Obrenovića, /1897 - 1903/, Beograd, 1931.

Katardžijev Ivan, Istorija radničkog pokreta, Beograd, 1968.

Katardžiev Ivan, Vreme na zreenje, I, II, Skopje, 1977.

Makedonija kako prirodna i ekonomska celina, Skopje, 1978.

Mala enciklopedija prosvete, Beograd, 1968.

Marjanović Jovan, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do I svetskog rata, Beograd, 1958.

Marjanović Jovan, Reforma ili revolucija na Balkanu, "Jugoslovenski Istorijiski časopis", 3-4, Beograd, 1975.

Meštrović Ivan, Spomeni, Ljubljana, 1971

Nikolić Milen, Timočka buna 1883, Beograd, 1954.

Ninčić Velizar, Pera Todorović, Beograd, 1956.

Obradović Dragomir, Prosvetne prilike u Južnoj Srbiji. Skoplje i Južna Srbija, Beograd 1925.

Pandevski Manol, Političkite partii i organizaciji vo Makedonija (1908 - 1912), Skopje 1965.

Peti kongres KPJ, Beograd, 1948.

Peti kongres istoričara Jugoslavije, Ohrid 1969, Izvodi iz referata bez paginacije.

Popović Vasilj, Evropa i srpsko pitanje u periodu oslobodjenja 1804 - 1918, Beograd, bez godine.

Prodanović M. Jaša, Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji, I, Beograd, 1947.

Slipičević Fuad, Istorija naroda FNRJ (od 1879-1918), Sarajevo, 1961.

Spomenica 25-ogodišnjice oslobodjenja Južne Srbije 1912 - 1937, Skoplje, 1937.

Spomenica Jaše M. Prodanovića, Beograd, 1958.

Stanoje Stanojević, Narodna enciklopedija srpsko, hrvatsko, slovenačka, Beograd, bez godine.

Stojadinović Milan, Ni rat ni pakt, Beograd.

Stojković Živan, Srpska socijaldemokratija i makedonsko nacionalno pitanje (1903 - 1919), Leskovac, 1977, (u rukopisu).

Srzerca Karlo, Nikola Pašić i ujedinjenje Jugoslavije, ratne i diplomatske uspomene, Beograd, bez godine.

Stranjaković Dragoslav, Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim zemljama 1844 - 1858, Beograd, 1936.

Šišić Ferdo, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914 - 1919, Zagreb, 1920.

Taškovski Dragan, Radjanje makedonske nacije, Beograd, 1969.

Taškovski Dragan, Za makedonskata nacija, vtoro dopolneto izdanje, Skopje, 1976.

Vasiljević Hadži Jovan, Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX veku do srpsko-turskih ratova 1876-1878, Beograd, 1928.

Vrčinac Julijana, Opšta istorija od Versajskog mira do II svetskog rata, Beograd, 1952.

Vučo Nikola, Privredna istorija Srbije do I svetskog rata, Beograd, 1955.

Zografski Dančo, Za radničkoto dviženije vo Makedonija do balkanskata vojna, Skopje, 1962.

Zografski Dančo, Razvitokot na kapitalističkite elementi vo Makedonija za vremena turskoto vladeenje, Skopje, 1967.

Zografski Todor i Zografski Dimče, KPJ i VMRO (obedinata) vo Vardarska Makedonija vo periodot 1920 - 1930, Skopje, 1974.

Živanović Živan, Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka, I, II, III, IV, Beograd, 1923, 1924, 1924, 1925.

2. Štampa

"Južna Zvezda", Bitolj, 13. april 1922.

"Južna Zvezda", Bitolj, 5. 12. 1925.

"Privredni glasnik", Skoplje, 2.1. 1923.

"Vardar", Skoplje, 4. 2. 1926.

"Vardar", Skoplje, 14. jul 1934.

"Vardar", Skoplje, 8. 5. 1935.

"Vardar", Skoplje, 25. 6. 1935.

"Socijalistička Zora", Skoplje, br. 12, (11.mart 1920).

"Socijalistička Zora", Skoplje, br. 57, (15.avgust 1920).

"Socijalistička Zora", Skoplje, br. 63, (21.avgust 1920).

"Socijalistička Zora", Skoplje, br. 73, 1920.

"Makedonski glas", S. Peterburg, br. 7, (4. novembar 1913).

"Samouprava", Beograd, 8.1. 1881.

"Radnik", Kragujevac, 16. 4. 1881.

"Radnik", Kragujevac, 15. 4. 1906.

"Zastava", Novi Sad, 1919.

"Radničke novine", Beograd, 30.3. 1905.

"Niške Novine", Niš, 25.2. 1934.

"Sloboda", Niš, 6.6. 1893.

3. Kratak osvrt na literaturu

Dragoslav Janković, pravni istoričar i profesor pravnog fakulteta u Beogradu bavi se nacionalnom istorijom, posebno političkom, XIX i XX veka. Među njegovim brojnim delima je i delo "O političkim strankama u Srbiji XIX veka" koga je napisao 1951. godine. U njemu on ukazuje na karakter i značaj Radikalne stranke kao najmasovnije političke stranke u Srbiji i ulogu koju je odigrala u političkom životu zemlje.

Ponikla iz krila sledbenika Svetozara Markovića ova stranka na svom putu ka osvajanju vlasti u zemlji, postepeno evoluira od sitnoburžoaske, u stranku krupne buržoazije. Timočka buna je bila prekretnica - trenutak u kome su radikali pokazali svu kolebljivost i nedоследnost, da bi se posle nje konačno priklonili krupnoj buržoaziji. Dragoslav Janković u ovom delu ne daje poseban osvrt na Makedoniju, ali se kroz splet događaja na polju spoljne politike radikalskih vlada može tačno nazreti stav radikala prema Makedoncima i Makedoniji i njenim političkim zahtevima. Detaljnije o ovom pitanju on govori u delu: "Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917.", Beograd, 1967. godina. Tu se jasno vidi stav radikala i njihovog vodje Nikole Pašića na Pariškoj mirovnoj konferenciji prema Vardarskoj Makedoniji.

Glavno delo Uaše Prodanovića je nesumljivo njegova "Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji". Na pripremanju i radu ovog dela proveo je punih 12 godina. U njoj je obuhvaćeno razdoblje od Karadjordjevog doba do Timočke bune. Ako se njegovo delo uporedi sa delima drugih istoričara kao Slobodana Jovanovića i Živana Živanovića zapaža se duboko zadiranje u sociološke probleme što čine Prodanovića modernim istoričarom. Proučavajući sociološki celokupni političko-istorijski razvitak u Srbiji, Prodanović je objasnio sve unutrašnje uzroke i posledice političkih događaja, analizirao socijalnu strukturu i kritički se osvrnuo na karakter i mentalitet naših vodećih političara. Obratio je pažnju: zakonima, reformama državne uprave, unutrašnjem društvenom uređenju, odnosima vladara i političara, političara i naroda. Prvi je ukazao na korupciju u vrhovnom državnom aparatu i tražio ministarsku odgovornost. Kritikovao je uskraćivanje slobode štampe i misli.

Poznati makedonski istoričar Ivan Katardžijev u svom delu: "Istorija radničkog pokreta", - Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968. godine, govori detaljno o stremljenjima makedonskog naroda posle Prvog svetskog rata tj. o periodu sklapanja Versajskog mirovnog ugovora, "Obznane" i godinama posle nje. Samo uz sagledavanje svih akcija makedonskih predstavnika u zemlji kao i napredne makedonske emigracije u susednim zemljama, može se shvatiti pravi smisao borbe i zahteva koji su pred velikim silama i vladom novostvorene države postavljali predstavnici Makedonije.

Milivoje Erić je u knjizi: "Agrarna reforma u Jugoslaviji od 1918-1941. godine", takodje posvetio puno pažnje ovom pitanju. On kolonizaciju kao deo političke akcije srpske i jugoslovenske buržoazije posmatra još od vremena balkanskih ratova, perioda između dva rata, stvaranje države SHS pa sve do 1941. godine. Deo

je dosta prostora privatnoj i poludržavnoj kolonizaciji kao i odnosima između starosedeoca i kolonizovanog stanovništva. Međutim Erić se koristio u rasvetljavanju ovog pitanja pretežno literarnom gradjom.

U izradi ovog našeg rada, autentičnu izvornu gradju našli smo najviše u delu Dr Aleksandra Apostolova "Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija". U ovom delu preteći tokove kolonizacije od njenih prvih početnih oblika pa nadalje, pisac je sa mnoštvom izvornih detalja osvetljavao i sve momente koji su pratili kolonizaciju kao: sukob stranačke buržoazije, lokalnih interesa višenacionalnog stanovništva, interesa samih kolonista i starosedeoca kao i sukobe u samom čoveku. Kako je radikalna buržoazija bila dugi niz godina vodeća politička snaga u zemlji, ona se i u ovoj situaciji pokazuje kao glavni akter svih mahinacija oko agrarne reforme i kolonizacije. Njoj se s pravom mogu pripisati i suprotnosti koje su godinama taložene u širokim radnim masama. Ugnjetavane i obespravljane one će put izlaza iz ove situacije naći u prilaženju KPJ i njenoj ideologiji.

Drugo delo Dr Aleksandra Apostolova, "Zletovska oblast", Naša knjiga 1974, Skopje, koga smo takodje koristili u radu obiluje izvornim materijalom i osvetljava jedan drugi momenat - akcije komitskih četa i četničkih organizacija u Makedoniji i stav građanskih partija prema njima. I ovde smo zapazili primarnu ulogu Radikalne partije i sukob interesa srpske radikalne i bugarske buržoazije. Zahvaljujući ovom materijalu kao i ostalom koga smo koristili iz navedenih izvora i literature pokušali smo da osvetlimo rad Radikalne partije u Vardarskoj Makedoniji od 1918 - 1935 godine.

DEO PRVI

I. EKONOMSKE PRILIKE U SRBIJI U DRUGOJ POLOVINI XIX VEKA

II. NJIHOV UTICAJ NA STVARANJE POLITIČKIH STRANAKA

U XVIII veku u zemljama zapadne Evrope feudalizam kao društveno-ekonomski sistem, doživljava proces punog raspadanja, a na Balkanu i u Srbiji, feudalna eksploatacija je još uvek u ovom periodu jako izražena. Uzrok ovakvom stanju leži u društveno-ekonomskim odnosima nametnutim turskom državnom upravom i sporim razvojem proizvodnih snaga u Turskoj. Zbog toga proces raspadanja feudalizma u Srbiji traje od kraja XVI do prvih decenija XIX veka. U ovom periodu, postepeno su sazrevali uslovi za prelaz sa feudalnih, na nove kapitalističke odnose. Prve oblike novih odnosa u privredi Srbije treba tražiti u prostoј robnoj privredi, u stvaranju prvih viškova namenjenih tržištu, kako u zanatstvu tako i poljoprivredi. U takvim uslovima, dolazi do porasta trgovačkog kapitala i jačanja vlasti krupnih trgovaca nad sitnim robnim proizvođačima. Razvoj ovakvih robnih odnosa, stvorio je bazu, za prelaz sa lokalnih buna na šire pokrete za nacionalno oslobodjenje. Oni su počeli 1804 godine sa I srpskim ustankom. Kroz I i II ustanak srpski narod se je izborio za svoje nacionalno oslobodjenje od Turske i njene feudalne eksploatacije.

Ukidanje turskog feudalnog sistema u Srbiji dobija i zvaničnu zakonsku formu 1833 i 1839 godine, što se može smatrati samo uslovnom granicom, koja deli dve epohe, feudalnu od kapitalističke. Oslobodjenje je zemlju zateklo osiromašenom, opustošenom i kulturno zaostalom. Zbog toga je u prvim decenijama njenog slobodnog života nastao veliki preokret u kome se iz starih zaostalih društveno -

ekonomskih odnosa, radjali novi oblici budućeg kapitalističkog društva i posle I srpskog ustanka Srbija je bila seljačka zemlja. Seljaci su postali sopstvenici zemlje tek posle Hatišerifa 1833 godine, pa i tada, najveći posedi su se našli u rukama kneza Miloša i ostalih vojvoda.

Veliki broj seljaka, u vreme prvobitne akumulacije kapitala, morao je da potraži posla kod bogatih seljaka. Seljaci na manastirskim imanjima, ostali su u zavisnosti i posle 1833 godine. Takav odnos, /vezanost seljaka za zemlju koju obradjuje, do potpunog izumiranja njegove porodice ili napuštanja bez ikakve naknade/ ostaje sve do II svetskog rata. Eksproprijacija zemlje i pored donošenja Uredbe /1843. godine/ često je dobijala nasilni karakter. Ona je samo jedan od metoda za pretvaranje seljaka u najamne radnike. Pored eksproprijacije u pauperizovanju seljaka u Srbiji uzelo je učešće i zelenašenje, koje u svom početnom obliku dobija brutalne forme, i pretvara se u otvorenu pljačku seljaka. Koliko je ova pojava uzela maha, govori i podatak, po kome je Miloš morao da zakonom od 1836. godine odredi "okućje", - minimum zemlje, koji se zbog duga nije smeo prodati.

Ustavobranitelji su učinili korak dalje u ograničavanju zelenaške eksploatacije, stvaranjem javnih kasa, one su bile preteča prvih kreditnih banaka. Ali, to je bio samo dobar pokušaj. Niskom kamatom na novac iz javnih kasa najviše će se koristiti ipak bogati trgovci, činovnici i seoske gazde. Eksploatacija seljaka nije prestala i posle stvaranja Uprave fondova 1862. i okružnih štedionica 1871. godine. Državni dugovi, lokalni zajmovi, poreski sistem, lični porezi i drugo samo su nove karike u eksploataciji seljaka tj. njihovom odvajanju od rada - zemlje.

Širenje tržišta. U oslobođenoj zemlji, stvoreni su uslovi za širu razmenu robe i širenje tržišta, u čemu je trgovački kapital odigrao vrlo značajnu ulogu. Esnafi su u starim okvirima postali kočnica daljem razvoju trgovine. Oni postaju sve više zavisni od trgovaca prekupaca a odnosi: majstor - kalfa i kalfa - šegrt trpe takodje bitne promene. Tako do 1910. godine traje istorija postepenog odumiranja esnafskog zanatstva. Mnogi članovi esnafa se orijentišu na nove zanate prema novonastalim potrebama, ili se pretvaraju u najamne radnike.

Prva forma širih i većih tržišta u Srbiji bili su panadjuri. Na njima se izlazi iz lokalnih okvira trgovine i pored lokalne potrošnje, sklapaju ugovori i za izvoz. Polovinom, a naročito krajem XIX veka dolazi do otvorene borbe izmedju stranih i domaćih trgovaca. Trgovačkom sloju se u toj borbi pridružuju i zanatlije čija je proizvodnja ugrožena uvozom industrijske robe iz inostranstva. U toj oštroj borbi, srpski trgovci brojčano jači, uspevaju da osvoje domaće tržište, i već krajem XIX veka predstavljaju većinu. Ova pojava povukla je za sobom i produbljivanje jaza izmedju grada i sela tj. gradskih esnafskih proizvođača i seoskih zanatlija. Suprotnost je porasla kada je doneta Uredba o zabrani otvaranja seoskih dućana. Srpska privreda je u ovom periodu mogla svetском tržištu da ponudi najčešće stoku, koja je donosila krupne prinose izvozom u: Austriju, Tursku, Vlašku i Primorje. Razvojem i širenjem tržišta raste suprotnost i izmedju širokog i sitnog tržišta. Zanatlije za plasman svoje robe traže posrednike, jer više ne mogu da igraju ulogu proizvođača i trgovca. Tako se u Srbiji sa širenjem tržišta odvajja trgovački kapital od zanatstva, u početku mirno i neupadljivo, a docnije sve burnije uz učestale žalbe zanatlija, koji se bore za očuvanje svojih prava. Ovaj proces, koji

traje nekoliko decenija dobija i revolucionarnije forme. Pojedine zanatlije u borbi za očuvanjem svojih prava proširuju svoje zanatske radionice i prelaze sa sitne na krupnu proizvodnju, a svoje kalfе i šegrte pretvaraju u najamne radnike. Zanatlije sa manjim kapitalom, koji nisu mogli da slede primer ekonomski jaćih, ulaze u ove velike radionice koje po načinu rada poprimaju formu kapitalistićkih preduzeća najpre sa prostom kooperacijom rada. Sva nastojanja esnafa da ograniće njihovu proizvodnju završavaju se neuspehom. Iz ovih velikih zanatskih radionica zbog uvećanih tržišnih potreba prelazi se vremenom sa proste kooperacije na složenu, zasnovanu na podeli rada. Ova pojava je uticala i na bitne promene u društvenim odnosima. Kapital se gomila u rukama trgovaca i vlasnika manifakturnih radionica. Koncentracija sredstava za proizvodnju u rukama kapitalista i slobodna radna snaga su bila dva preduslova za prelaz na kapitalistićku proizvodnju.

Prvobitna akumulacija kapitala u Srbiji praćena je nasilnim odvajanjem proizvodjaća od sredstava za proizvodnju, i trajala je veoma dugo. Sa umnožavanjem i proširivanjem izvora za akumulaciju kapitala razvija se i industrija i stvaraju uslovi za novu socijalnu klasu ljudi - industrijsku buržoaziju. Tako se tek krajem XIX veka ostaloj srpskoj buržoaziji: trgovaćkoj, zemljoposedićkoj, novćanoj, priključuje i malobrojna industrijska buržoazija tj. vlasnici mlinova, pivara, šećerana i drugih. Ovakav privredni razvoj zemlje stvorio je nove puteve za šire politićko delovanje srpske buržoazije i njeno organizovanje u politićke stranke. Socijalistićke ideje sa razvojem industrijskog proleterijata sve su više prodirale u svest ljudi Srbije. Za buržoaziju je to predstavljalo opasnost, i ona se još 1881. godine organizuje tj. stvara politićke stranke sa svojim programima.

II. STVARANJE RADIKALNE STRANKE

1. Društveno-ekonomske i političke prilike u Srbiji krajem XIX veka

Osamdesetih godina XIX veka u Srbiji su stvoreni društveno-ekonomski i politički uslovi za stvaranje buržoaskih političkih stranaka preko kojih je: finansijska, trgovačka, zemljoposedička i malobrojna industrijska buržoazija izražavala svoj stav i svoje političko shvatanje o daljem razvoju srpske države i njenom odnosu prema narodu u zemlji i državama u svetu. Osamdesetih godina pojedine političke grupe i struje u Srbiji počinju se ujedinjavati i stvarati političke stranke sa pisanim programima, partijskim vodjstvom i štampom. Njihovom formiranju u mnogome je doprinelo i masovno učešće - priključivanje masa uz pojedine partije. Tako se početkom osme decenije i formalno stvaraju: Liberalna, Naprednjačka i Narodna radikalna stranka. Program Narodne radikalne stranke objavljen je prvi put u stranačkom listu "Samouprava" 8. januara 1881. godine. U svom prvom programskom sadržaju radikali su tvrdili da su sledbenici ideja Svetozara Markovića, da nastoje da njegove ideje prenesu na selo, i da su čak, Svetozar Marković i Adam Bogosavljević, njeni rodonačelnici i osnivači.

Međutim, "Svetozar Marković i pored izvesnih nejasnosti i razumljivih lutanja u ideologiji, bio je i do kraja ostao dosledan borac protiv buržoaskog društvenog uređenja, borac za koreniti revolucionarni preobražaj srpskog društva. Kao takav on je bio tvorac i rodonačelnik socijalističkog pokreta u Srbiji, te se prema tome, ne može nikako uzeti za preteču i tvorca jedne stranke koja se ubrzo otkrila kao stranka koja štiti buržoaski poredak i buržoaske ustanove i koja garantuje i brani privilegije buržoazije."¹ Zbog toga je Dragiša Stanojević, publicista i književni radnik, s pravom tvrdio u "Radeniku" da: "Svetozar Marković da je živ ni u kon

slučaju ne bi bio sa radikalima".² Rad Adama Bogosavljevića između 1874 i 1880 godine daje više mogućnosti tj. razloga da se o njemu govori kao o začetniku Narodne radikalne stranke. Po svojoj ideologiji i vremenu svog delovanja Adam Bogosavljević daje više prava da se smatra prelazom, mostom preko koga je sitna buržoazija prešla od Svetozara Markovića ka radikalima. Suština njegove političke borbe sastojala se u postepenom napuštanju revolucionarne ideologije Svetozara Markovića i približavanju buržoaskom radikalizmu. On se prvi put javlja u Narodnoj skupštini 1874. na čelu male grupe seljačkih poslanika /Adam Bogosavljević, Milija Milovanović, Ranko Tajsić, Pavle Popović i drugi/. Njegova vodeća uloga proističe iz njegovog velikog ugleda koga je uživao među seljaštvom Istočne Srbije, tada najzaostalijem delu zemlje kako zbog privredne zaostalosti tako i ratne opustošenosti od 1876. do 1878. godine. Iako školovan, sa fakultetskom spremom, ostao je na selu da budi političku svest svojih siromašnih, buntovno raspoloženih seljaka i 1874. godine, velikom većinom izabran za narodnog poslanika. Osnovno načelo prekog koga se Adam Bogosavljević vezuje za Svetozara Markovića je borba protiv birokratije, ali je i u tome bio bliži radikalima nego Svetozaru Markoviću. Za tu borbu on predviđa samo parlamentarne oblike a ne i druge vidove revolucionarne borbe. Drugo, on je samo u seljaštvu a ne i u drugim društvenim klasama: radničkom proleterijatu i gradskoj sitnoj buržoaziji video snagu društva.

2. Program Narodne radikalne stranke

"Program Narodne radikalne stranke donet je 1881 godine. Njegov nacrt uradio je Pera Todorović a "Samouprava" ga objavljuje na čelu lista u prvom svom broju od 8. januara 1881. godine."³

Program i delovanje Narodne radikalne stranke prošao

je u svom razvoju kroz dve faze: period od njenog stvaranja 1881 do 1883. tj. Timočke bune i posle nje. Do 1883 godine to je sitno buržoaska stranka sa izvesnim tragovima socijalističkog učenja, kada se napada birokratski poredak Srbije i bori za narodnu samoupravu. U vreme same bune, rukovodstvo stranke pokazuje svu svoju kolebljivost i nedoslednost, da bi se posle bune sasvim približilo buržoaziji.

Glavna tačka u prvom programu Narodne radikalne stranke je: ukidanje birokratije i uredjenje zemlje na načelima samouprave. Borba za ostvarenje ovog najznačajnijeg načela je ustvari samo produžetak duboko ukorenjenog u narodu antagonizma, između naroda i birokratije, koja se razvijala i jačala sa razvojem same države. Zbog toga, radikali su u svoj prvi program uneli zahtev, "Da se ukinu sadašnja okružna načelstva, da se napusti dosadašnja podela na okruge, pa da se zemlja administrativno podeli na opštine i srezove i oboje da se urede po načelu samouprave".⁴ Ovu tačku je dalje razradio Raša Milošević, jedan od osnivača stranke. Međutim, samouprava kakvu su predlagali radikali pored monarhije i buržoaske vlade, nije mogla biti ni socijalna ni radikalna već samo buržoaska. "Prava istinska i potpuna samouprava može biti samo u onoj državi u kojoj su buržoazija i monarhija svrgnute s vlasti, u kojoj je narod došao na vlast".⁵ Druga karakteristika programa bio je republikanizam. Za ostvarenje republike borio se Svetozar Marković. Kako su radikali sebe smatrali njegovim sledbenicima, to su se oni u narodu smatrali u početku republikancima. Radikalni prvaci su se po ovom pitanju u početku kolebali, a zatim sasvim prišli pozicijama reakcionarne buržoazije. Potvrda ovog stava ulazi i u prvi program u kome se u traženju promena Ustava od 1869. ne traži i promena članova 1. i 10. u kojima se kaže: "Knjaževstvo u Srbiji je ustavna

i nasledna monarhija sa narodnim predstavništvom" a član 10. predviđa, način nasledjivanja "knjaževog dostojanstva."⁶

Što se tiče spoljne politike Srbije program predviđa: "Državna nezavisnost i oslobodjenje i ujedinjenje i ostalih delova srpstva". Iz ovoga se može zaključiti da su u nacionalnom pitanju osnivači Narodne radikalne stranke bili na suprotnim pozicijama od Svetozara Markovića. Dok je Svetozar Marković tvrdio da nacionalno oslobodjenje treba da bude delo i rezultat revolucionarne akcije samih balkanskih naroda, radikalski prvaci insistiraju na oslobodjenju i ujedinjenju bez obzira na način i uslove pod kojima se ono vrši. U spoljonoj politici, ma da to nije ušlo u program, radikali traže oslonac na carsku Rusiju. Dalje se zahteva priznanje člana 31. iz starog Ustava u kome se Istočno pravoslavna vera priznaje kao zvanična vera u Srbiji, a takav je slučaj i sa položajem žena u društvu.

III. TIMOČKA BUNA PREKRETNICA U RAZVOJU RADIKALNE STRANKE

Uzroci bune leže u suprotnostima koje su prožimale srpsku državu i društvo, osamdesetih godina XIX veka. S' jedne strane suprotnosti između vladajućih slojeva i mase osiromašenih seljaka, i s' druge, kralja Milana i njegove apsolutističke politike, i Radikalne stranke sa velikim brojem pristalica u narodu. Buna je izbila u jesen 1883 godine. Neposredni povod je bio odluka vlade o oduzimanju oružja iz ruku pripadnika narodne vojske. Ovoj odluci se je oduprlo nekoliko sela u boljevačkom srezu. Seljaci su zbacivali stare organe vlasti, i osnivali svoje odbore, zauzeli su Boljevac, Banju, Knjaževac, a pri kraju ustanka 31. oktobra i Aleksinac. Dobro naoružana vojska uspeva da posle nekoliko sukoba razbi-je ustanke, i uguši bunu. Timočka buna je okarakterisana kao delo

Radikalne stranke. Činjenica je, da je ona predstavljala delo od izvanrednog značaja u razvoju Radikalne stranke, jer je pokazala svu slojevitost srpskog društva na tadašnjem stepenu razvoja. Prva-
di stranke, kada su docnije došli na vlast, obilato su se njome kori-
stili, prikazujući je svojim delom. Ali i ako su u buni učestvovali
u velikoj većini članovi Radikalne stranke, bunu nije pripremio
njen Glavni odbor. On je za bunu saznao tek posle zavodjenja vanre-
dnog stanja. Stranačke vodje su nastojale da se drže po strani, pre-
pustivši vremenu i čekanju, strahujući od naoružanog naroda, ali
ipak spremni da njene plodove uberu. Ovo je iskoristila policija
naprednjaka i pohapsila vodje radikala. Nikola Pašić je na vreme
pobegao u Bugarsku. Na sudjenju u Zaječaru radikalni prvaci su
takodje pokazali kolebljivost, slabost, kukavičluk i izdaju naro-
dnih interesa.

Pera Todorović je na sudjenje govorio prvi i izmedju
ostalog je rekao: "Da su radikali hteli dizati bunu ne bi bunili
protiv vladavca "šubaraše" ispod Rtnja koji ne znaju ni kako im
se selo zove. Dizali bi smo je u srcu Šumadije koja pamti ustanak
na Dahije, koja zna za Karadjordja, za Miloša, za Vučića, za Djako-
vu bunu i mnoge uspele i neuspele bune. Da smo hteli dizati bunu,
zar bi smo mi dopustili da nas policija izvuče noću iz naših po-
stelja? našli bi ste nas u redovima buntovnika, medju našim prija-
teljima. Članovi Glavnog odbora nisu toliko naivni i nevidljivi
da dižu bunu a sami da se nalaze na domaku vlasti, da joj daju mo-
gućnost da ih pohvata, izvuče iz postelja i ugura u kazamat. Nano-
si se uvreda i nepravda Radikalnoj stranci i njenim predstavnicima
kada im se pripisuje Zaječarska buna".⁷ Kada je Pera Todoroviću
posle sudjenjarečeno da ga je kralj oslobodio uzviknuo je: "Od
ovog časa život Pere Todoroviću pripada samo kralju".⁸

Slično su postupili i ostali: Raša Milošević, i profesor velike škole i prvi član Glavnog odbora, Giga Geršiš. Od tog trenutka, glavne vodje Radikalne stranke napuštaju politiku odbrane interesa i oslonca na siromašne seljačke mase. To nije bilo ni slučajno ni odjednom. Ovo odvajanje je godinama unapred pripremano. Zagonetno je jedino držanje Nikole Pašića. Dok su ostali stranački prvaci po pitanju Timočke bune svoj odbranaški stav izneli jasno, držanje Nikole Pašića kako pre, tako i u toku i posle bune, nije bilo jasno i određeno. Pašićev članak u "Samoupravi", "Razoružanje narodne vojske", po svom toku razdražljiv je, izazivački, uzbudljiv, raspaljiv, ovde onde, patetičan i do kraja patriotičan. To je pohvalno slovo slavnoj pušci... S njom je Srbin delio sreću i nesreću u ratu, drugovao s njom u logoru, obarao neprijatelja. Ona mu je život sačuvala, njom je branio svoju decu, rod i otadžbinu svoju. Svaki vojnik mislio je da je ostavim svojim potomcima kao uspomenu, kao zalog i amanet iz dva poslednja krvava i mučna rata! Oduzeti pušku narodu to je "grozno", žalosno, teško i sramno."⁹

Pošto je odlučno zahtevao da se narodu ne oduzima oružje jer to su "Turci uzalud pokušavali - naime da od naroda srpskog pokornu raju naprave" Pašić kazuje: "a ti narode, ako ne budeš toliko srećan da ti poštede tvoje ratne uspomene, tvoje oružje - ti ga podaj, ali kuću nemoj ostaviti bez njega, jer ćeš porušiti zakletvu prededovu, pogaziti amanet tih boraca koji padoše za našu slobodu, ostavićeš porodicu, svoj rod i otadžbinu pustoši koja može sve upropastiti. Čuvaj se sam kad te ne čuvaju oni kojima je to povereno".¹⁰ Iz ovoga se jasno vidi dvosmislenost Pašićeve politike koji savetuje narodu i da "preda oružje" i da "ne ostane bez njega". "Odmah posle ugušenja bune, otpočeo je u Zaječaru rad krvavi preki sud, koji je bez izvodjenja ikakvih dokaza osudio na smrt 94 učesnika

na robiju 567 i još veliki broj na zatočenje i zatvor. Od njih su na Kraljevici kod Zajčara straljeni 20 najborbenijih prvaka i vođe ustanka."¹¹

a) Prerastanje Radikalne stranke u buržoasku i monarhijsku

Timočka buna je celom vladajućom sloju srpskog buržoaskog društva pokazala šta sme i može naoružani narod u zaštiti svojih interesa i borbi za istinsku demokratiju da učini. Prvobitni revolt i gnev zamenjen je strahom od novih revolucionarnih nemira u narodu. Bojazan se javlja i kod radikala. Zbog toga, oni odlučno raskidaju sa dotadašnjim revolucionarnim tradicijama, i približavaju se monarhiji i vladajućoj buržoaziji. Prvi momenat za ostvarenje ovog cilja radikala javio se već posle dve godine tj. u vreme prvog srpsko-bugarskog rata, kada je trebalo pomoći kralju u odbrani njegovog autoriteta. Radikalni prvaci su se angažovali, kako bi ovu priliku koristili u cilju postepenog osvajanja vlasti. Oni već 1886 godine sklapaju sporazum sa liberalnom strankom. "U zajednici sa liberalima oni dolaze na vlast 1. juna 1887 godine a zatim sami decembra iste godine."¹² Promene u delovanju Radikalne stranke i njenom odnosu i stavu s jedne strane prema narodu, a s druge strane kralju i ostalim buržoaskim partijama, našle su odraza i u Ustavu od 1888 godine, koji se smatra najvećim delom, tvorevinom radikala. Bio je to korak dalje u demokratizaciji vlasti u Srbiji, jer je garantovao veće demokratske slobode građanima, veću vlast Narodnoj skupštini što se smatra kompromisom između radikala i kralja Milana. Ipak u ovom Ustavu, demokratizam nije išao do kraja. Zaveden je imovinski cenzus u izbornom pravu građana. Tako se radikalni prvaci postepeno odvajaju od svojih mladalačkih ambicija, i približavaju politici ostalih buržoaskih partija u zemlji.

b) Stav srpskih socijalista prema Radikalnoj stranci

Treba naglasiti, da na sve tvrdnje radikala o doslednosti njihovog programa socijalističkom i njima kao sledbenicima socijalista, pravi socijalisti, okupljeni oko Mite Cenića nisu ostali bez odgovora. Za njih je delatnost radikala predstavljala glavnu smetnju ka daljem razvoju socijalističkih revolucionarnih snaga u Srbiji. Zbog toga, oni preko svog glasila "Radnik" u prvom broju lista daju svoju ocenu. Cenić u nizu članaka pod naslovom "Političke stranke", sve političke stranke deli na dve grupe: "One koje ispovedaju da su sadašnje osnove društva krajnje i da bez njih društvo ne može postojati (tj. buržoaske stranke) i na one koje ne priznaju da su sadašnje osnove društva konačne."¹³ (Po Ceniću to su komunistička, socijal-demokratska i socijalistička). "U prvu grupu između ostalih Cenić ubraja i Radikalnu stranku".¹⁴ Što se njenog programa tiče on konstatuje da Radikalna stranka ne samo što ne sledi socijalizam, već je otišla čak i ispod buržoaskog radikalizma, uzimajući pri tome u prvom redu njen odnos prema crkvi. Braneći program, radikali protiv socijalista angažuju svoje najjače ljude. Pera Todorović, bezobzirnim klevetama nastoji da omalovaži Cenića. Drž Laza Paču obrazlaže političku liniju partije: "Radikali su objavili krstonosnu vojnu protiv socijalista".¹⁵ Kampanja se je vodila ne samo preko stranačkih vođa već i stranačkih organizacija, preko ljudi u narodu i seljaka. Cenićeva grupa socijalista iako malobrojna vršila je veliki uticaj u narodu. Uz nju je bila napredna omladina, i zato je ona predstavljala stalnu opasnost za radikale.

c) Socijalni sastav Radikalne stranke

Po osnivanju stranke, većina njenih članova pripadala je siromašnom seljaštvu - bezzemljašima tj. poluproleterijatu, a

delom srednjacima. Lokalne vodje su se regrutovale iz sloja seoskih popova i učitelja. Posle Timočke bune nastaju promene i u pogledu njenog socijalnog sastava, što je bilo u tesnoj vezi i sa promenama u političkim stavovima i političkom mišljenju njenih članova i vodjstva. Naime, u redovima ove stranke sve je više imućnijih elemenata kako sa sela tako i iz grada. Sve se više u nju učlanjuju i bogati seljaci, da bi pri kraju njene borbe za vlast listom prišle i seoske gazde, u gradovima srednja buržoazija, a docnije i krupna /izvozni trgovci, bankari, industrijalci, crkvena hijerarhija i vodeća birokratija iz društvenih vrhova/.

d) Karakter i značaj Radikalne stranke

Iz promena u socijalnom sastavu stranke prkoizilazi promena u njenom karakteru i značaju. Na početku kao čisto sitnoburžoaska stranka ona prelazi postepeno politici liberalne buržoazije, da bi se na kraju pošto se domogne vlasti, oformila kao stranka reakcionarne krupne buržoazije. Razlika između nje i ostalih dveju buržoaskih partija je samo u tome, što je Radikalna partija angažovala i za politiku zainteresovala najniže slojeve gradskog i seoskog stanovništva tj. već pauperizovano seljaštvo, na koje nikad prethodne dve: Liberalna i Naprednjačka partija nisu računale. Baš zbog toga, ona se je sa više snage borila za ustavnost i ustavni preobražaj srpskog društva kao i parlamentarizam.

Na tadašnjem stepenu razvoja srpskog društva 1888. godine društveno-ekonomske promene pogodovala su realizaciji zahteva radikala. Veliku ulogu u tome odigralo je osiromašeno seljaštvo i gradska sirotinja u drugoj fazi razvoja Radikalne stranke u Srbiji široke narodne mase još dugo su zagrevane radikalskom demagogijom verovala, da je Radikalna stranka njihova stranka, "narodna", "seljačka", "sirotinjska". Zato je ona "Velika obmana seljaštva".¹⁶

Svojim dolaskom na vlast, a još više čestim promenama vladinih garnitura, u očima širokih radnih masa bila je sve jasnija suština klasne politike buržoazije, i sve više sazrevala misao o potrebi revolucionarne borbe ugnjetenih masa protiv takvog uređenja i sistema uprave.

IV. PRVA VLADA RADIKALA

Osnovna karakteristika rada prve radikalske vlade pod predsedništvom Save Grujića svodila se na težnji ministara, u prvom redu Koste Taušanovića /ministra narodne privrede/ da se svojim delovanjem približi krupnoj buržoaziji s jedne strane, i očuva popularnost koju su u narodu imali, s druge strane. U ostvarenju prvog cilja, radikalska vlada se odlučuje na krupan korak: oduzimanje Uprave monopola soli, a zatim i Uprave železnica i banaka iz ruku stranih društava. Ove odluke imale su veliki finansijski značaj u cilju pokrića državnog deficita, ali i politički. Onemogućeno je stranim bankarima da ovladaju domaćim finansijama. Radikali su se tako pred širokim narodnim masama mogli hvaliti o finansijskom oslobodjenju zemlje, i koristiti to u cilju jačanja svog autoriteta u narodu. Posle ovako krupnih zahvata u privredi, krupna buržoazija se okreće radikalima, i počinje pravdati i podržavati njihove političke akcije. Posle usvajanja novog Ustava 1888 godine, usvojeno je niz zakona koji su bili u vezi sa njim, kao: Izborni zakon /o ublažavanju izbornog cenzusa/, Zakona o ministarskoj odgovornosti, o Državnom savetu kao vrhovnom zakonodavnom Odboru, kroz koji su prolazili svi zakonski predlozi. "On je ličio na jedan gornji dom koji bi imao savetodavni glas".¹⁷ U drugu grupu zakona dolaze oni, kojima se htela obezbediti politička sloboda građana kao: Zakon o štampi, o javnim zborovima i udruženjima i drugo. U Narodnoj skupštini koja je

usvajala sve ove zakone, radikali su imali znatnu većinu, te je time Skupština bila moćnija od vlade. Preko nje, oni su dovodili svoje ljude za ministre, a preko njih činovnike i u ostalim državnim službama. U lokalnoj samoupravi bilo je slično stanje. Tako je stvoreno jedno političko jedinstvo stranačkih političkih pogleda i interesa države.

Odlukom o ustanovljenju narodne vojske, koja je imala finansijske, vojne i političke razloge, želela se postići nadmoćnost narodne vojske nad vojskom krune. Ipak, u realizovanju ove odluke radikali nisu išli do kraja. 1889. godine podeljeno je oružje narodu, ali samo po pograničnim oblastima. Radikalska skupština i liberalno namesništvo nisu po ovom pitanju mogli naći zajednički jezik. Narodna vojska je obnovljena, ali bez oružja. Pošto vojska bez oružja nije bila nikakva vojska, ovaj zakon je bio ukinut 1890. godine.

Centralna figura u radu radikalskih prvaka bio je i ostao do svoje smrti Nikola Pašić. Okružen mnogim, manje ili više uticajnim političarima, čije su se zvezde u odredjenom istorijskom trenutku na političkom polju palile ili gasile, Pašićeva je ostala stalno prisutna. Njena luč mogla je biti samo jača ili slabija ali uvek prisutna.

V. NIKOLA PAŠIĆ

VODJA NARODNE RADIKALNE STRANKE U SRBIJI

Nikola Pašić je rođen u Zaječaru 5. decembra 1845. godine kao sin Petra Pašića, trgovca i njegove druge žene Petrije, rođene Stajković. Otac mu se bavio trgovinom i zemljoradnjom. Njegova porodica, doselila se iz Makedonije, najverovatnije iz okoline Tetova.¹⁸

Snažan uticaj na formiranje njegove ličnosti imala je majka, koja je živela do 1870 godine. "Za nju se zna da je bila vanredno pametna i oštroumna žena".¹⁹

Školovao se u Švajcarskoj gde se upoznao sa Bakunjinom i prihvatio ideje socijalista tj. Svetozara Markovića. Postao je inženjer. "Posle povratka u zemlju 1873 godine radi sa Svetozarom Markovićem i učestvuje u spremanju ustanka u Bosni i Hercegovini 1875. godine. Posle smrti Svetozara Markovića 1875. godine Pašić se polako ističe u Radikalnom pokretu koji izrasta iz pokreta Svetozara Markovića. On ulazi u Narodnu skupštinu 1876 i 1877 i s Adamom Bogosavljevićem već tada udara temelje mladoj Radikalnoj stranci. Pašić je 1880 i 1881 godine jedan od prvih organizatora ove stranke, njen prvi predsednik, pisac njenog programa i statuta. Od 1881. godine on vodi stranku skoro 50 godina sve do svoje smrti. Istorija Radikalne stranke je istorija Nikole Pašića."²⁰

Pašić nije imao uobrazilje i poleta jednog Milovana Milovanovića koji je najviše uradio da se stvori Balkanski savez 1912 godine, ali je od njega bio žilaviji, uporniji i elastičniji. Zato je lakše nego i jedan državnik njegova doba savladao sve krize koje je spoljna politika Srbije morala da prolazi od 1903 - 1918. godine... U pregovorima za savez sa Bugarima najupornije je branio interese Srbije u dolini Vardara, zato je u ratu sa Bugarskom 1913. godine

razvio svoju punu meru upornosti i veštine kako bi povezao druge balkanske narode protiv Bugarske i pridobio na svoju stranu Rusiju i zapadni svet u tom sukobu".²¹ Zbog toga se pobeda nad Bugarskom smatra dobrim delom njegovom zaslugom, ali je taj rat i odložio ostvarenje jedne od njegovih omiljenih ideja, o izgradjivanju uske privredno političke saradnje izmedju srpske i bugarske zajednice. U ovom ratu, zaslepljen uskim buržoasko političkim interesima, on nije iskoristio Makedoniju kao sponu izmedju dva naroda, dajući joj sva politička i nacionalna prava, već je stvorio od nje samo kamen spoticanja. Zato se i smatra vodjom konzervativnog srpskog gradjanstva.

"On je zamišljao rešavanje srpskog i jugoslovenskog pitanja slično Iliji Garašaninu ne kao ujedinjenje ravnopravnih naroda i zemalja, nego kao proširenje Srbije. Zato je tražio vremena da Srbija najpre svari novoosvojene oblasti u Staroj Srbiji i Makedoniji utapajući ih u sebe i tek posle toga da preuzme rešavanje svojih drugih nacionalnih zadataka prema Austro-Ugarskoj".²²

On je tada govorio: "Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još 25-30 godina dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka, onaj koji je imao Mačedoniju bio je uvek prvi na Balkanu".²³

Nikola Pašić po suštini svoje državne misli spada u onu vrstu balkanskih gradjanskih političara XIX i XX veka koji u poštovanju tuđih prava i interesa, u razvijanju osećanja uzajamnosti medju balkanskim narodima nisu videli jemstvo za budućnost, nezavisnost i napredak svoga naroda i svoje zemlje. Umesto toga je, ponesen uskim nacionalizmom i nagonom za ekspanzijom svoje klase, u državnoj i nacionalnoj ekspanziji svoje države i svoga naroda, ma to bilo na štetu interesa i osećanja drugih naroda i drugih država gledao

osnovni zadatak spoljne politike svoje zemlje. I kod njega su se mešale stare tešnje srpske feudalne države Srednjeg veka za prevlašću nad Balkanom sa interesima nove vladajuće klase, dinastije, vojske i birokratije u Srbiji za što većim poljem eksploatacije i za širenje moći i uticaja. Kod Pašića ideja o "obnovi Dušanovog carstva dobija svoje nove završne oblike konzervativnog građanstva u Srbiji."²⁴

On je centralna figura i u svim najvažnijim političkim zbivanjima pre, u toku i posle prvog svetskog rata. Potpisnik je Kriske deklaracije, šef delegacije na Pariskoj mirovnoj konferenciji i privremeni predsednik Ustavotvorne skupštine (12. decembra 1920). Od decembra iste godine, posle pada Vesnićevog kabineta, on je na čelo vlade sve do 1926 godine, sa izuzetkom samo od jednog tromesečja (druga polovina 1924), kada je bio na vlasti "Blok narodnog sporazuma i seljačke demokratije". Delovao je kao najistaknutiji vođa velikosrpske hegemonističke reakcije u državi SHS. Jedan je od glavnih tvoraca Vidovdanskog ustava kojim je država dobila uređenje unitarističke monarhije.

"No vlastoljubivim planovima kralja Aleksandra počeo je da smeta uticaj Pašićeve ličnosti i njegova netrpeljivost prema Pašiću sve više se ispoljavala. Kralj je sve uspešnije delovao i u sopstvenoj Pašićevoj stranci - preko ambicioznih političara spremnih da vodju stranke ostave na cedilu - stvarajući grupu "dvorskih radikala" koji su uvideli da se samo naklonošću kralja Aleksandra mogu održati na vlasti. Sam Pašić je nehotice išao na ruku kraljevoj igri okružujući se laskanjem trabanata "mlađo generacije radikalskih prvaka i dolazeći do konačnog raskida sa poslednjima od svojih starih drugova. Krajem 1920. godine, na pitanje Ustava, izbila su njegova neslaganja sa Stojanom Protićem,

pobornikom elastičnije unutrašnje autonomije, a 1921 došlo je do definitivnog razlaza nekadašnjih dugogodišnjih bliskih saradnika. Aprila 1926. godine, koristeći nestabilnost Pašićeve i Radićeve vlade i izbijanje korupcionaškog skandala Pašićevog sina, kralj je otpustio Pašića i predao vladu "dvorskom radikalnu" Nikoli Uzunoviću.²⁵ Pašić je umro neposredno posle svoje poslednje audijencije kod kralja Aleksandra.

2. Sledbenici Nikole Pašića na čelo Radikalne partije

a) Iste godine posle smrti Nikole Pašića vođa stranke postaje Aca Stanojević, rođen u Knjaževcu (1852 - 1947). Član je Glavnog odbora od njenog osnivanja i narodni poslanik od 1880. godine. U Timočkoj buni osuđen je na smrt, ali je uspeo da pobjegne u Bugarsku. "Bio je podpredsednik Radikalne stranke dok je Pašić bio predsednik. Bio je veran i iskren prijatelj Pašiću".²⁶ Kao šef stare Radikalne stranke odbio je da udje u JRZ i resor ministra, a posle 1945 godine sa svojom grupom prišao je Narodnom frontu.²⁷

b) U redovima prvih osnivača nalazi se i ime Adama Bogosavljevića rođenog u Koprivnici srezu krajinskom 1844 godine. Po završetku filozofskog fakulteta u Beogradu vraća se u svoje selo i nastavlja da se bavi poljoprivredom. Tu se kao savremeni poljoprivrednik bavi aktivno i propagandom protiv vlade, birokratije i sveštenstva kao privilegovanog sloja društva, i time pleni simpatije seljaka. Već 1874. godine on je izabran za narodnog poslanika. Kao poslanik on se zalaže i traži ukidanje: stajaće vojske, reorganizaciju sudstva, policije, smanjenje plata, penzija i drugo.

Zbog takvog stava bio je vrlo popularan kod naroda svojega kraja. Kad je 1875. godine uhapšen, seljaci koprivničkog sreza

došli su u Negotin i izveli ga iz zatvora. Pri svojim nazorima ostao je i kad je 1875 bio nanovo izabran za poslanika. Za vreme rata 1876. godine u kome je Istočna Srbija bila opljačkana od Turske, Bogosavljević je jednom prilikom podelio gladnom narodu kukuruz iz opštinskog koša. Zbog toga je nekoliko godina kasnije optužen za razbojništvo i uhapšen. Umro je u zatvoru 3 dana posle hapšenja. Iako se u njegovim antibirokratskim shvatanjima oseća nesumbjivi uticaj Svetozara Markovića, Bogosavljević se nije razvio u socijalistički orjentisanog političara. Ostajući na terenu postojećih klasnih odnosa borio se u ime svih seljaka protiv "Gospode" i svojom borbom osetno doprineo političkom budjenju i aktiviranju seljačkih masa Srbije u borbi za demokratiju.²⁸ Umro je u Zaječaru 19. marta 1880. godine.

c) Krupna figura medju radikalnim prvacima je i Pera Todorović. Rodjen je u Smederevskom okrugu, selu Vodice (2.-5-1852-24-10-1907). Jedan od prvih osnivača Radikalne stranke i prvih pristalica Svetozara Markovića; vrstan novinar svog vremena, pokretač lista "Samouprava", časopisa radikalnog lista "Radikal" i "Male novine". Uhapšen je zbog demonstracija i manifestvovanja crvenim barjakom u Kragujevcu 15. februara 1876. godine. Posle srpsko-turskih ratova u kojima učestvuje kao dobrovoljac, emigrira u Mađarsku i Francusku. U Timočkoj buni osudjen je na smrt, pa pomilovan. Isključen je iz stranke kada se izmirio sa kraljem Milanom, i zalagao za sporazum izmedju radikala i naprednjaka. Prevodio je Černiševskog i bavio se književnošću.²⁹

d) Stojan Protić je rodjen u Kruševcu 16. januara 1857 godine a umro u Beogradu 28. oktobra 1923 godine. Bio je takodje jedan od šefova i ideologa Radikalne stranke u Srbiji. Bio je član u skoro svim radikalnim vladama kao ministar unutrašnjih

dela ili finansije. Bio je pristalica politike "jake ruke" i "jedan od glavnih vinovnika za umorstvo izvršeno nad pukovnikom Apisom u Solunskom procesu 1917 godine. Posle ujedinjenja obrazovao je prvu vladu države SHS (20-12-1918). Po pitanju Ustava došao je u nepomirljiv sukob sa Pašićem u Ustavotvornoj skupštini (1920-1921) i odvojio svoju grupu nezavisnih radikala. Protićev nacrt Ustava, u suprotnosti s centralizmom, predviđjao je velike samoupravne oblasti uglavnom na istorijskom načelu s pokrajinskim skupštinama. Glavna dela su mu O Makedoniji i Makedonicima; Hrvatske prilike i jedinstvo Srba i Hrvata; Tajna konvencija između Srbije i Austro-Ugarske i drugo."³⁰

e) Kosta Taušanović rođen je u Aleksincu 4. maja 1854. godine. Studirao je u Češkoj i Nemačkoj poljoprivredu i veterinu. Uz Nikolu Pašića, jedan je od osnivača Radikalne stranke. Bio je ogorčeni protivnik dinastije Obrenovića. Zbog Timočke bune i Ivanjdanjskog atentata osuđivan je na dugogodišnje kazne a docnije amnestiran. Bio je predsednik Ustavotvorene skupštine 1888 godine, a član vlade 1889 - 1892 godine, kratko vreme kao ministar unutrašnjih dela, a zatim kao ministar privrede. Stajao je na čelu nekoliko beogradskih banaka, osnovao je prvo osiguravajuće društvo u Srbiji.³¹ Umro je na Rijeci 26. juna 1902. godine.

Veliki privršenici stranačke borbe bili su i: Ranko Tajsić, Raša Milošević i drugi.

VI. STAV RADIKALNE PARTIJE PREMA ILINDENSKOM USTANKU

Razvoj kapitalističkih odnosa u balkanskim buržoaskim državama; Bugarskoj, Srbiji i Grčkoj kao i Crnoj Gori i Rumuniji zahtevao je promenu stanja "status kvo" u Makedoniji.

Sa geografskog i političkog aspekta, Bugarska je medju trima pomenutim balkanskim državama, bila u najpovoljnijem položaju. Ona je bila najbliža centralnom delu Makedonije, i preko Egzarhije sprovodila svoj uticaj nad makedonskim slovenskim življem. Njene osvajачke aspiracije bile su i najveće. Tražila je prisajedinjenje cele Makedonije svojoj teritoriji.

Buržoaske vlade: Srbije, Bugarske i Grčke želele su prisvajanje teritorije Makedonije zbog svojih uskih klasnih ekonomskih i nacionalnih interesa. Rumunija je polagala pravo u odnosu na Vlahe a Crna Gora zbog svoje politike prema Srbiji iz straha od širenja Austro-Ugarske na jugu.

"U Sofiji se tražilo, kao što je opšte poznato, da se obnovi ideja o "Velikoj Bugarskoj" rodjena još u vreme San-Stefanskog mira koja je obuhvatala takoreći celu Makedoniju; bugarski aneksionisti su dodavali San-Stefanskom programu još i teritoriju na jugu od granice gore spomenutim ugovorom delimično naseljene makedonskim stanovništvom ali koje nije bilo obuhvaćeno projektom od 1878. godine."³²

Iz ovoga proizilazi da su osvajачke aspiracije bugarske buržoazije išle sada dalje i odbacivale svaki kompromis sa susednom buržoazijom. Zahtevi vlada drugih dveju balkanskih država bili su nešto umereniji. Kako im je bila poznata politika bugarske

buržoazije po ovom pitanju, to su kontakti između Atine i Beograda bili vrlo česti, čak i pre osnivanja organizacije VMRO tj. još od ujedinjenja Bugarske 1885. godine. Tada je, poznato je, došlo i do rata između Srbije i Bugarske. U borbi protiv bugarskog uticaja vlade iz Beograda i Atine koristile su česte kontakte sa Portom i nastojale da se sa manjim teritorijalnim pretenzijama izboje za veća prava na drugim poljima a i subbiju uticaj Bugarske. Međutim, odnosi između balkanskih zemalja i Turske i samim balkanskim državama nisu bili konstantni. Na protiv, njih karakteriše postojano nepoverenje i nestabilnost. Sve do 1896. godine Grčka i Srbija su protiv Bugarske. "Porta je to znala da iskoristi i dajući nejasna obećanja svakome, nije realizovala skoro ništa od svojih obaveza iz čl. 23. Berlinskog ugovora."³³

Koristeći sukob Turske sa Grčkom oko Krita, Bugarska i Srbija neočekivano sklapaju sporazum o podeli interesnih sfera u Makedoniji 10. februara 1897. godine. Sporazum nije bio dugog veka, ali je omogućio zbližavanje Grčke i Turske odmah posle rata. Grcima je sporazum sa Portom bio potreban i zbog porasta rumunskog uticaj nad vlaškim stanovništvom u Makedoniji. 1899. godine na inicijativu Beograda, a kao posledica pogoršanja odnosa sa Bugarskom, dolazi do zbližavanja između Grčke i Srbije. Uopšte, kraj XIX veka karakteriše živa politička aktivnost ovih balkanskih zemalja sračunata na zadbijanju što povoljnijih pozicija u cilju ostvarenja teritorijalnih aspiracija.

U okviru toga, spada i sporazum između Bugarske i Rusije sklopljen u samo predvečerje Ilindanskog ustanka tj. 1902. godine. On je stvorio sigurnost kod Bugara i u odnosima sa Portom ona pokušava da pred njom zastupa ne samo svoje interese već i interese Makedonaca.

U celoj ovoj dugogodišnjoj diplomatskoj igri niko se nije pitao za želje i interese makedonskog naroda. "Sa svoje strane, makedonski patrioti malo su brinuli o diplomatskim mahinacijama balkanskih država, ma da je jedno krilo VMRO-a, koje je kontaktiralo sa vladom u Sofiji, prirodno, trebalo da vodi računa o delovanju Ministarstva spoljnih poslova Bugarske... VMRO i ako obrazovana pretežno od slovenskog stanovništva, proklamovala je jednaka politička i kulturna prava, bez razlike na jezik, rasu i religiju. Ali Grci, Srbi i Bugari nisu hteli da podrže ovo gledište VMRO-a i smatrali organizaciju svojim smrtnim neprijateljem."³⁴ Izbijanje ustanka, zvanog Ilindenski 2. avgusta 1903. godine, razume se nema ničeg zajedničkog sa diplomatskim spletkama uopšte.

Radikalna partija i zbivanja u Makedoniji posle Ilindenskog ustanka

Na putu nacionalno-oslobodilačke borbe makedonskog naroda Ilindenski ustanak predstavlja jedan od najznačajnijih događaja početkom XX veka. Po svom antiimperijalističkom i nacionalno-oslobodilačkom karakteru doprinosi porastu progresivnih društvenih snaga na Balkanu i u svetu. Formirana kao Makedonsko-Odrinska organizacija još 1893. godine ona je pred sobom još na samom početku postavila jasan i odredjeni cilj - oslobodjenje makedonskog naroda jarma Otomanske imperije, uz aktivno učešće svih društvenih slojeva bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost. Posle ustanka čiji su rezultati poznati, dolazi do ubrzanе aktivnosti kako balkanske tako i svetske diplomatije. "Velike sile, zauzete dalekoistočnim i kolonijalnim pitanjima nisu se saglasile da dodje do bilo kakvih promena u granicama Otomanske imperije što bi povuklo lažne promene i poremetilo ravnotežu snaga stvorenu još na Berlinskom kongresu".³⁵

Posle pregovora u Beču i Mircšteggu Austro-Ugarska i Rusija upućuju Porti predlog za sprovođenje reforme, i traže civilnu kontrolu velikih sila: Engleske, Francuske, Rusije, Austrije i Italije. Zainteresovanost velikih sila da Ilindenski ustanak tj. makedonsko pitanje, imalo je odraza na zbližavanje medju balkanskim državama u cilju zaštite sopstvenih interesa u Makedoniji, u prvom redu na zbližavanje izmedju Srbije i Bugarske. Inicijator zbližavanja izmedju Beograda i Sofije bio je istaknuti srpski diplomata, dugogodišnji šef prosvetnog odeljenja Ministarstva spoljnih poslova, član radikalne vlade Svetislav Simić. Razmotrivši dobro situaciju u Makedoniji posle ustanka i akcije velikih sila preko sporazuma u Beču i Mircšteggu a strahujući od eventualne okupacije Makedonije od strane velikih sila, on je smatrao da je došao pravi trenutak za političke akcije radikala na polju zbližavanja sa Bugarskom.

"VMRO je takodje bila protiv Mircštegskog i Bečkog sporazuma iz razloga što su oni bili u suprotnosti sa njenim osnovnim principima i metodama za oslobodjenje makedonskog naroda. Imperialističke sile su po svaku cenu htele da zadrže turski feudalni sistem, koji se raspadao, dok je VMRO oslobodjenje makedonskog naroda predviđao na osnovu opšte revolucije, koja će uništiti Otomansku imperiju. Da bi izbegla osudu evropskog javnog mnjenja, da je Makedonska revolucionarna organizacija protiv mira na Balkanskom poluostrvu, ona donosi odluku da ne preuzima revolucionarne akcije na teritoriji Makedonije, dok traju rusko-austro-ugarske reforme u Makedoniji".³⁶ Radikalna vlada Srbije i vlada Bugarske u odbrani svojih uskih nacionalnih interesa, morale su računati i na širok otpor javnog mnjenja obeju država posle tragičnog kraja Ilindenskog ustanka, naročito kod studentske omladine. Studentska omladina je

pokušala odmah posle neuspelog ustanka da oživi ideju o konfederaciji balkanskih zemalja.

Do prvih kontakata dveju vlada došlo je februara 1904. godine u Beogradu. Nikola Pašić, ~~kada~~ tadašnji ministar spoljnih poslova i delegat srpske radikalne vlade prvi put je izneo mišljenje i dao predlog da se zajedničkim akcijama obeju vlada izbore za autonomiju Makedonije. "U preliminarnim razgovorima sa Dimitrom Rizovim, Nikola Pašić je na sledeći način objasnio svoj plan za stvaranje autonomne Makedonije. Prema Pašiću, Kosovski vilajet tj. Skopski Sandžak, takozvana "Stara Srbija" treba da ostanu u sastavu Kraljevine Srbije. Od Bitoljskog i Solunskog vilajeta zajedno sa Solunom, treba da se stvori autonomna Makedonija, sa granicama na istok do Strume i Meste, a na zapad do Šar planine, Bistre, Jablanice, Pinda i toka reke Bistrice, zapadno od Soluna do Egejskog mora. Istočno od Strume i Meste, cela Trakija sa Belomorskim i Jedrenskim vilajetom do ispred Carigrada, trebalo bi da pripadne Kneževini Bugarskoj posle raspada Otomanske države."³⁷

Medjutim, bugarski predstavnik Dimitar Rizov je izneo poznatu tezu bugarske buržoazije o nedeljivosti teritorije Makedonije s obzirom da u njoj žive "Makedonski Bugari". Tako su pokušali o zbližavanju u cilju preuzimanja zajedničkih akcija propali. Ipak, srpska vlada je ovom prilikom iznela svoje pretenzije nad delovima Makedonije koji bi trebali da udju u sastav Kraljevine Srbije. Bugarska vlada će svoj stav korigovati u vreme sklapanja Balkanskog saveza i složiće se da Skopski sandžak i deo Makedonije udje u sklop Kraljevine Srbije. Iz ovoga proizilazi da je bugarska vlada posle Ilindenskog ustanka postepeno počela da shvata, da po pitanju Makedonije, mora da računa i na susedne balkanske zemlje. U zvaničnim pregovorima sa bugarske strane, pored Rizova, učestvuje

i pukovnik Hristo Mesapčev (bugarski vojni ataše u Srbiji) a sa srpske Nikola Pašić i predsednik radikalske vlade Sava Grujić. U pozadini pregovora o autonomiji stajala je vizija radikala o stvaranju južnoslovenske države, koja bi srpskoj buržoaziji trebala da omogući primarnu ulogu u vladanju na jugu, i zaštititi je od širenja Austro-Ugarske prema Solunu. Da ne bi razočarali javno mnjenje rezultatima pregovora, njegovi akteri su se potrudili da dodje do saglasnosti o nekim manje važnim pitanjima kao što su: saradnja na kulturnom polju i carinski savez. "III tačka Tajnog Saveznog ugovora predviđjala je i zajedničko suprotstavljanje svakoj neprijateljskoj akciji u Kosovskom, Bitoljskom i Solunskom vilajetu a VII arbitražu ruskog cara u slučaju neslaganja".³⁸ Iste 1904. godine meseca oktobra sreli su se u Nišu i predstavnici obeju država na najvišem nivou: knez Ferdinand i srpski kralj Petar. I ako se preko zvaničnih vlada čine pokušaji ka zauzimanju zajedničkih stavova, u pozadini zbivanja buržoazija triju balkanskih država zaukupljena je svojim uskim klasnim interesima i dela odvojeno.

Smatrajući da su pozicije bugarske propagande u Makedoniji ugrožene posle sloma Ilindenskog ustanka, srpska radikalska vlada preduzima korake na uspostavljanju kontakata sa rukovodstvom VMRO-a. Do prvih razgovora dolazi još u oktobru 1903. godine i to između Svetislava Simića i Ivana Hadži Nikolova, ali su se oni završili neuspehom jer, "Organizacija nije bila spremna na koncesije koje je tražila srpska vlada".³⁹ No i ako neuspeli, pregovori su krajem novembra nastavljeni preko Borisa Sarafova i Mihaila Gerdžikova i već u leto 1904 godine stiže od srpske vlade prva novčana pomoć u vrednosti od 80 000 franaka. "Prve čete iz Srbije su upućene pod vodjstvom Gligora Sokolovića. Odvajanjem velikih novčanih sredstava i formiranjem trajnih fondova, ova tajna, poluvojnička,

četnička organizacija organizovala je otpadničke i plaćeničke elemente za sprovedjenje užasnih nasilja u istočnom i zapadnom Poverdarju".⁴⁰

O delatnosti ovih četničkih odreda "Radničke novine" su pisale: "puške neprestano pucaju; ljudi, žene, deca ginu, krv se puši, sela se pale, nastalo je pravo istrebljivanje... primenjuju se najodvratnija sredstva za tiranisanje makedonskog stanovništva. Primenom varvarskih sredstava oni se ne bore za oslobodjenje makedonskog naroda već za osvajanje makedonskog zemljišta, jer se ne mogu boriti za slobodu makedonskog naroda oni koji se u svojim zemljama bore protiv svake slobode".⁴¹

"Srpska radikalna vlada vodi u Makedoniji svoju nacionalističku politiku, tobož za zaštitu života i imanja srpskog življa. Takvih četa imaju Bugari, Grci, Arnauti, Cincari i one se međusobno sukobljavaju vodeći svaka nekakvu svoju nacionalnu politiku. Kod buržoazije, međjutim, svako nacionalno osećanje postavljeno je na klasnim interesima. Stanovništvo Makedonije je toliko osiromašilo da ne može udovoljavati zahtevima komita. Zato se vrlo lako odlučuje da ode u Ameriku, u pečalbu izlažući se novoj opasnosti porobljavanja."⁴²

VII. ULOGA RADIKALNE PARTIJE U DALJOJ POLITICI KRALJEVINE SRBIJE

1. Majski prevrat

Apsolutističku vladavinu Aleksandra Obrenovića radikali su osudjivali, naročito posle Ivanjdanjskog atentata. 7. jula 1899. godine kralja Milana je u otvorenim kolima u knez Mihajlovoj ulici napao revolverom Stevan Knežević, 25-ogodišnji mladić iz Bosne, koji je u trenutku atentata bio bez službe. Atentator~~ix~~ još nije bio uhvaćen a kralj Milan je za atentat osudio radikale i to: Nikolu Pašića, i drugove - iz Dvora. "Iz Dvora je još to veće naredjeno da se zatvori Pašić i svi oni radikalski prvaci koji su se u poslednje vreme isticali svojom opozicijom, kao Kosta Taušanović, Stojan Protić, Ljubomir Živković, prota Milan Djurić."⁴³ Posle toga počeo je da radi Preki sud. Radikali su tvrdili, da je lični režim lišio narod ne samo političkih sloboda nego i pravne sigurnosti. Ostavši bez sigurnog oslonca u vojsci, posle svoje ženidbe sa Dragom Mašin, koju uzgred u Srbiji niko nije odobravao, Aleksandar je počeo da vodi popustljivu politiku prema radikalima, kao najvećoj buržoaskoj stranci u zemlji. U tome ipak nije istrajao, i vratio se opet ličnom režimu u upravljanju zemljom. Novih pokušaja korišćenja Prekog suda nije bilo, ali su to radikali okarakterisali kao napad na pravnu sigurnost. Kako je pravna sigurnost bila potrebna svakom građaninu, Aleksandar je pred srpskom javnošću okarakterisan kao nasilnik, koji ne poštuje zakon i ustanovu suda. Nepopularnost u narodu davala je još više podstreka široko rasprostranjenoj zaveri - oficirima zaverenicima, da nastave sa započetim akcijama oko pripreme atentata. Iz ovoga kao i niza pisanih dokumenata iz tog perioda proizilazi zaključak, da radikali i ako nisu uzeli učešće u zaveri, oni su kritikujući lični režim doprinosili njegovoj nepopula-

rnosti. "Oni su stvorili ono raspoloženje duhova koje je činilo zaveru mogućom".⁴⁴ Svojim ličnim režimom Aleksandar je odbio od sebe dva najjača faktora u srpskom društvu: oficire, koji nisu odobravalii njegovu ženidbu, i radikale, koji su bili protivnici ličnog režima. U borbi protiv tako snažnog fronta Aleksandar se pokazao nemoćnim, i pao je 29. maja 1903. godine. Njegovim padom pada i dinastija Obrenovića, a dolazi kraj jednom nepostojanom i do kraja nepopularnom režimu.

2. Čepanje Radikalne stranke

Krajem poslednje decenije XIX veka srpska buržoazija, brojčano i materijalno ojačana, nije se mogla miriti sa ličnim režimom Aleksandra Obrenovića, političkom nestabilnošću zemlje izazvanom dvorskim skandalima i ograničavanjem političkih sloboda. Česte promene vlade i menjanje ustava imalo je odraza i na zauzimanje stava političkih partija prema ovako važnim političkim pitanjima.

Još 1901. godine iz Radikalne stranke izdvojila se jedna grupa mlađjih radikala koja se protivila koaliciji sa naprednjacima i oktrojisanju ustava. "Pošto je kralj Aleksandar Obrenović oktrojiseo ustav 6. maja 1901. godine održani su 22. jula 1901. godine skupštinski izbori na kojima je Samostalna stranka dobila 14 mandata. U toku prvih sednica novoizabranog narodnog predstavništva, koje se sastalo 7. oktobra 1901. godine, samostalci su oštro napadali ustav a naročito Senat i odsustvo ministarske odgovornosti. Prvi glavni odbor Samostalne stranke formiran je 1. oktobra 1902. godine kao redakcija lista "Odjek" jer su tada stranke bile zakonom zabranjene. Vodja stranke do 1905. godine bio je Ljubomir Živković a posle njega Ljubomir Stojanović... Krajem 1903. godine učinjen je pokušaj ujedinjenja dveju radikalskih stranaka; međjutim,

12. novembra 1904. godine došlo je do definitivnog rasepa medju njima."⁴⁵

Program Samostalne radikalne stranke usvojen je 1905. godine. On je sadržao skoro sva načela Radikalne stranke kao što su: borba za opšte i tajno pravo glasa, proširenje političkih sloboda, pružanje pomoći svim društvenim klasama za brži ekonomski prosperitet i reformu državnog i društvenog života. Oni su imali podršku u seljaštvu i liberalnoj inteligenciji. Međutim Samostalni radikali nisu imali mogućnost da svoj program realizuju jer su praktično bili vrlo kratko na vlasti i to 1905. godine pod predsjedništvom Ljubomira Stojanovića a zatim Save Grujića.

Samostalci okupljeni oko "Dnevnog lista" pokušavaju da očuvaju demokratski karakter stranke. Ipak, kao buržoaska stranka, u cilju zaštite takozvanih viših državnih interesa, oni su bliski radikalima i to odvaja od njih proleterijat Srbije, koji se 1903. godine organizuje u posebnu partiju.

Zbog sukoba koji su nastali izmedju kralja i ministara ovog kabineta oko nekoliko važnih političkih i ekonomskih pitanja vlada Save Grujića podnela je ostavku 17. aprila 1906. godine. Posle rata i stvaranja države SHS ova stranka se ujedinjuje sa Srpskom samostalnom strankom iz Hrvatske u Demokratsku stranku.

3. Radikali i dinastija Karadjordjevića

Posle 1903. godine i Majskog prevrata, sa dolaskom nove dinastije, radikali koriste novostvorenu povoljnu, društveno-ekonomsku klimu, da oko sebe okupe sve političke činioce i povedu borbu za veće političke slobode. Sloboda političkog mišljenja i delovanja, potiskivana u dugom nizu godina, tražila je oduške u širokim skupštinskim debatama, štampi i radu političkih stranaka.

vraćen je na snagu Zakon o štampi iz 1891. godine koji se bazirao na Ustavu od 1888. godine. Veća politička prava i slobode bila su u tom društveno-ekonomskom trenutku razvoja zemlje, po mišljenju radikala, nužnost.

Radikalska vlada je otvorila vrata stranom kapitalu, davala velike povlastice domaćoj i stranoj bankarskoj i trgovačkoj buržoaziji, a sve to je imalo za posledicu društvenu diferencijaciju i osiromašenje seljaka. Da bi se širokim društvenim masama odvojila pažnja od ovih ekonomskih problema, trebalo je dati veće političke slobode. Ali u ovom, radikali nisu išli do kraja. Naime, u skupštinskim debatama koje su se odnosile na opšte pravo glasa, i ako je program stranke sadržao ovo načelo, oni nisu bili za opšte pravo glasa. Takodje nisu bili dosledni ni u odbrani parlamentarizma i zakonitosti.

"Nacionalna politika Srbije nije se izmenila. U njoj dominira borba protiv austrougarskog uticaja, saradnja sa balkanskim narodima, odbrana nezavisnosti i rad na ujedinjenju srpstva. Spoljno politička orijentacija Srbije usmerena je prema Rusiji, Francuskoj i Engleskoj. Nastavlja se proces izgradjivanja kapitalističkih odnosa i stvaraju se uslovi za snažniji razvoj socijal-demokratskog pokreta."⁴⁶

4. Radikalska vlada u vodjenju spoljne i unutrašnje politike Srbije od 1903 - 1911. godine

Srpska država posle 1903. godine menja svoju orijentaciju kako na ekonomskom tako i spoljnopolitičkom planu. Za njen dalji i brži ekonomski razvitak bio je neophodan izlaz na more, i zato ona nastoji da vodi ekspanzionističku politiku prema Sandžaku, Kosovu, Metohiji, Severnoj Albaniji i Makedoniji. Vlada je ovakvom

politikom sa jedne strane htela da se ideološki odbrani od imperijalističke ekspanzije, pošto je Srbiji sve više pretila opasnost od Nemačke i Austrije. Ove zemlje su sve jasnije ispoljavale želju da podčine Balkan svojim interesima, a s druge strane, bila je to težnja srpske buržoazije da domaće tržište sačuva samo za plasman svoje industrijske robe.

Austro-srpski sukob počeo je carinskim ratom 1906 do 1911 godine. Obuhvatio je aneksionu krizu 1908 - 1909. godine, proširio se u balkanskim ratovima 1912 - 1913 godine, i kasnije u I svetskom ratu. Sukob na ekonomskom planu između Srbije i Austro-Ugarske počeo je zaključivanjem carinskog saveza Srbije sa Bugarskom, što je išlo na štetu političkih i ekonomskih interesa Austrije, a štitiло Srbiju i Bugarsku od podjarmljivanja. Sem toga carinski rat je prouzrokovao još i sukobom između Francuske i Austrije oko snabdevanja srpskog tržišta oružjem. Rat je počeo zatvaranjem granica srpskom izvozu, ali je u periodu svog postojanja do 1911 godine poprimio više formi. Pošto je svet bio uglavnom podeljen između imperijalističkih blokova, carinski rat postaje sastavni deo tog sukoba na širem planu. Sile Antante pomažu Srbiji da se odupre austrijskom i nemačkom pritisku, i omogućuju joj izvoz žita, masti, mesa, šljiva i dr. poljoprivrednih proizvoda a uvoz industrijske robe iz zapadnoevropskih zemalja.

"Srpski politički krugovi kao i trgovačka i industrijska buržoazija behu iznenadjeni uspehom koga su postigli usmeravanjem izvoza ka jugu. Srpskoj buržoaziji i rukovodećoj Radikalnoj partiji nametao se time zaključak, da deo Makedonije, preko koga vodi put koji povezuje Srbiju sa Jegejskim morem treba da dodje u posed Srbije... Pred evropskom javnošću Srbija je dokazivala da joj je Makedonija potrebna zbog ekonomske emancipacije. Može se reći,

kaže Mita Dimitrijević, autor jednog dela koje obuhvata ovaj problem, da još tada, u Carinskom ratu, behu osvojene simpatije nekih velikih sila prema našoj maloj zemlji što je naročito došlo do izražaja u aneksionoju krizi 1908. godine i balkanskim ratovima."⁴⁷

Tako je Austro-Ugarska u carinskom ratu izgubila ekonomsku bitku sa Srbijom, ali je aneksijom Bosne i Hercegovine htela da joj zada politički udar, što je krizu samo produbilo, i sukob se morao završiti vojnim obračunom u balkanskim ratovima i I svetском ratu.

VIII. RADIKALI I BALKANSKI RATOVI

Aneksija i kriza koju je ona izazvala kao i događaji u Turskoj, dali su podstreka balkanskim državama da se udruže u cilju obaranja zajedničkog neprijatelja - Tursku. Svesni da samo zajedničkim snagama mogu ostvariti svoje ciljeve, proširiti teritoriju svojih država i ovladati bogatim makedonskim tržištem, oni su ocenili da je 1912 godine došao za njih najpovoljniji trenutak. Njihovom raspoloženju pogodovao je i neuspeh Turske u ratu sa Italijom oktobra 1911 godine. Velike sile su budno pratile stvaranje ovog saveza i razvoj događaja na Balkanu. Rusiji je više odgovaralo da ovaj savez usmeri protiv Austro-Ugarske ali je ipak promenila stav. Buržoazija balkanskih zemalja i radikali koriste težak položaj hrišćanskog stanovništva u Makedoniji, i razvijaju u vezi s tim široku propagandu aktivnost u cilju pridobijanja širokih narodnih masa na svoju stranu. Posle pokolja nad hrišćanskim stanovništvom u Štipu 4. decembra 1911 godine i Kočanu 1. avgusta 1912 godine one su bile spremne za odmazdu nad krivcima. Sve je ovo

doprinelo ubrzanju stvaranja Balkanskog saveza između Bugarske i Srbije 13. marta 1912. godine. Posle par meseci proširio se na Grčku i Crnu Goru, i konačno uobličio oktobra 1912 godine. Ugovor između Bugarske i Srbije sadržao je i tz. "Tajni aneks". U njemu se kaže: "Sve teritorijalne tekovine, koje bi se stvorile zajedničkim radom (saglasno ugovoru o Tajnom aneksu) padaju pod zajedničku vlast (kondominijum) obe saveznice i njihova će se likvidacija izvršiti odmah, a najkasnije u roku od 3 meseca pošto mir bude uspostavljen i to na sledećim osnovama: Srbija priznaje pravo Bugarskoj na teritoriji istočno od Rodopa i reke Strume, a Bugarska Srbiji pravo na teritorije severno i zapadno od Šar planine. Što se tiče teritorije između Šar planine i Rodopa, Arhipelaga i Ohridskog jezera, ako se obe strane uvere da je organizovanje te teritorije u autonomnu oblast nemoguće s obzirom na opšte interese srpske i bugarske narodnosti i na ostale spoljne i unutrašnje razloge, onda će se tom teritorijom postupiti na osnovu sledećih izjava: Srbija se obavezuje da neće tražiti ništa preko linije obeležene na priloženoj karti, koja počinje od tursko-bugarske granice Goleim vrhom (severno od Krive Palanke) i proteže u jugozapadnom pravcu do Ohridskog jezera... Bugarska se obavezuje da primi tu granicu ako se njegovo imperatorsko veličanstvo ruski car, koji će biti zamoljen da bude vrhovni arbitar o tom pitanju, izjasni u korist te linije."⁴⁸

Politički ugovori između balkanskih država 1912 godine odišu osvajačkim planovima pojedinih država, i njihovim međusobnim nepoverenjem i skrivenim mislima. To se ogleda naročito u ugovorima između Srbije i Bugarske i Bugarske i Grčke. Buržoazije balkanskih država, decenijama pre ovog rata ~~su~~ vode borbu na političkom, kulturnom i nacionalnom polju oko prisvajanja prava nad

Makedonijom. Umesto da joj priznaju status federacije kao jedino ispravno rešenje one su se dogovorile o njenoj podeli. Kopačno kada ta podela nije mogla da se izvrši došlo je do rata.

Ratne operacije balkanskih država protiv Turske vodjene su uglavnom na teritoriji Makedonije. Po shvatanju marksističkih teoretičara ovi ratovi su pored svih nedaća koje su naneli ovom delu čovečanstva pomogli i da se razbiju štetne reakcionarne ustanove koje su kočile progresivni razvoj društva. Vladimir Ilić Lenjin je isticao da su pobede nad Turskom značile obezbedjivanje opšteg društvenog razvoja balkanskih zemalja, suzbijanje apsolutizma i uništenje kmetovskih odnosa. Profesor Ljuben Lape tvrdi da I i II balkanski rat čine jednu celinu. U njima se nazire težnja za osvajanjem i podelom Makedonije. U odbranu ove svoje tvrdnje profesor Lape podvlači činjenicu, da ni na Londonskom ni Bukureškom mirovnom ugovoru nije pozvan nijedan Makedonac. Posmatrani kao celina a ne odvojeno oni jasno govore o tome, da su nosili jedan cilj, težnju za podelom Makedonije. "Ekonomsko bogatstvo kao i strategijske vrednosti Trakije, Albanije i Makedonije bili su osnovni motivi agresivne politike vladajućih vrhova Srbije, Bugarske, Grčke i Crne Gore prema Turskoj.... Zauzimanjem Makedonije oni su hteli da dobiju stotine hiljada hektara obradive i veoma plodne zemlje na kojoj se proizvodilo oko milijardu kilograma žita. Osim toga, u Makedoniji su gajene brojne industrijske kulture. Mak, duvan, pamuk, susan, anason bili su traženi na svetskom tržištu.... A Zapadna Makedonija je smatrana pozadinom koja je omogućavala vladavinu Albanijom i njenom jadranskom obalom. Do svega toga moglo se doći samo putem rata a takvom ratu je prethodila složena diplomatska situacija".⁴⁹ "Tajnim aneksom" je detaljno razradjen plan

podele Makedonije izmedju Bugarske i Srbije uz odobrenje Rusije. Milovan Milovanović predsednik srpske vlade i Stojan Danev predsednik Narodnog sabora Bugarske kažu: Milovanović - "Mi /Srbija/ smo spremni na sve i ući ćemo u svaku kombinaciju sa bogom i djalom ako zatreba da sprečimo rešavanje makedonskog pitanja na štetu naših životnih interesa". Danev: - "Bugarska je objavila rat, jer su makedonski Bugari bili izgubljeni za njenu kauzu pošto su već pošli svojim putem". Ove izjave kao i sam Ugovor o savezu dokazuju da su Makedoniju smatrali samo objektom za osvajanje i podelu, na suprot težnji makedonskog naroda da ostane jedinstven i nepodeljen.⁵⁰

"Makedonskom narodu nisu bili poznati tajni osvajачki planovi srpsko-bugarskih i grčkih saveznika. Narodne mase su verovalе da će im se budućnost poboljšati posle isterivanja osmanlijskih porobljivača. One su verovalе da će im susedi i braća pomoći da izvojuju svoju slobodu... Vlade i vrhovne komande Srbije, Bugarske i Grčke neposredno pred rat formirale su specijalne dobrovoljačke čete i vojne formacije sastavljene uglavnom ili isključivo od Makedonaca... Oni su se borili rame uz rame sa savezničkom vojskom, dajući svoj doprinos pobjedi nad turskim jedinicama i njihovom isterivanju iz Makedonije i Trakije... U sastavu bugarske armije bilo je oko 14000 Makedonaca - dobrovoljaca, i pri srpskoj armiji oko 2400."⁵¹

"Svakako najznačajnija aktivnost makedonskih dobrovoljaca bila je u organizovanim opolčenskim brigadama."⁵² 12000 Makedonaca - dobrovoljaca borilo se hrabro i u Trakiji pod komandom generala Geneva. Vrhovna bugarska komanda ih je namerno uputila u ove oblasti iz straha da ne zatraže stvaranje nezavisne makedonske države. Medjutim dok se ovi makedonski revolucionari bore pod ruko-

vodstvom Štaba četa i opolčana kojim rukovode Todor Aleksandrov i Aleksandar Protogerov ne postavljajući u toku rata posebne zahteve za oslobodjenje Makedonije, dotle su pripadnici levog krila pod rukovodstvom Janeta Sandanskog, vodili nepomirljivu borbu za očuvanje čistote makedonskog nacionalnog revolucionarnog pokreta.

"Naročito dobro bio je organizovan melnički rejon, gde je Sandanski kao neposredni rukovodilac upravljao i čitavim okrugom. Na početku ratnih operacija Jane Sandanski je naredio četama, aktivistima Organizacije i pobunjenim seljacima, da poseku telefonske stubove, da pokidaju žice, da sakupljaju oružje, municiju i hranu, da prate pokret turske vojske i vlasti i da budu spremni za oružanu akciju."⁵³

Iluzija stvorena radikalskom propagandom u Srbiji i od strane buržoaskih partija kod drugih balkanskih naroda o oslobodjenju porobljene hrišćanske braće od muslimana, trajao kratko, naročito kod makedonskog naroda. Rasparčavanje Makedonije započeto mirom u Londonu, konačno je završeno na Mirovnoj konferenciji u Bukureštu avgusta 1913. godine. Makedonija je podeljena na tri dela. Njena teritorija je ušla u državni okvir triju balkanskih buržoaskih država: Srbije, Bugarske i Grčke. "Grčkoj je pripao deo teritorije od 35 169 km², Srbiji 25 774 km² i Bugarskoj 6 798 km². Versajskim mirom, i ugovorom o miru sa Bugarskom od 1919. godine ova je teritorija s malim izuzetkom, na sektoru Strumice sankcionisana."⁵⁴

Posle podele i rasparčavanja njegove teritorije, makedonski narod je bio prinudjen da živi u okvirima triju kapitalističkih država, koje su odmah posle sklapanja mira uspostavile vojne policijsku i administrativno upravnu vlast. Sve do 1915 godine u

Vardarskoj Makedoniji je održan vojno policijski režim, i poštovani stari propisi o gonjenju razbojnika još iz XIX veka u Srbiji. Čete takozvane "narodne odbrane" krstarile su Makedonijom, unoseći nesigurnost i stvarajući atmosferu straha i strepnje među makedonskim narodom. Nacionalno rascepan, on je bio prinudjen da se bori protiv svojih porobljivača, koji su nastojali svim sredstvima da negiraju njegovu nacionalnost. Feudalni ostaci su se ponegde zadržali još pune tri decenije, tako da se kod seljaka položaj nije bitno promenio. Rušenjem turskog feudalizma posle I balkanskog rata, u čemu je i njegov progresivni momenat, ubrzan je samo kapitalistički razvoj Makedonije, ali ne i njeno političko, socijalno, ekonomsko i nacionalno oslobodjenje. Posle balkanskih ratova, makedonsko pitanje je i dalje bilo prisutno kada su tretirani odnosi između Srbije i sila Antante. "Posle promena koje su proizašle iz Balkanskih ratova, naročito posle zaključenja Bukureškog ugovora, I svetski rat takodje je objektivno povezao makedonsko nacionalno pitanje sa problemom ujedinjenja jugoslovenskih naroda u jednu državnu zajednicu na demokratskoj osnovi".⁵⁵ Stav zvanične srpske vlade a time i Radikalne partije /koja je u ovom periodu na vlasti u Srbiji/ prema stvaranju jugoslovenske države ispoljio se u tzv. "Niškoj deklaraciji" 7. decembra 1914 godine. U njoj je istaknuto, da je rat Srbije sa Austro-Ugarskom postao borba za oslobodjenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće: Srba, Hrvata i Slovenaca. Ovaj zahtev je ponovo istaknut 6. maja 1915 godine na jugoslovenskom kongresu u Nišu. Na Kongresu je doneta i rezolucija u kojoj se kaže: "U ovim historijskim danima žrtava te nade u pravdu i slobodu, izjavljujemo u prvom redu naše potpuno i nerazdruživo narodno jedinstvo SHS, ne samo kao bezuvjetnu pretpostavku za bolju budućnost, već

takodjer kao aksiom etnografski i genetski, koji mora da se ostvari i isto tako politički, kao što je već ostvaren moralno i duševno. Dosljedno tome izjavljujemo, da se ni uz koju cijenu nećemo zadovoljiti idejom da se žrtvuju ili da se komadaju naše neopporive jugoslovenske zemlje, a poglavito naše more i primorje gde žive Srbi, Hrvati i Slovenci."⁵⁶

U ovom zahtevu došlo je do promena u stavu srpske vlade na čelu sa Pašićem. One su bile rezultat promena nastalih u Rusiji s jedne strane, i stava članica Antante oko udovoljavanja bugarskih pretenzija nad Makedonijom, s druge strane. "Što se tiče Rusije, posle Februarske revolucije odgovorni faktori Srbije (Regent, Pašić i vlada) strahovali su pre svega od Miljukova koji im je bio poznat kao bugarofil. Medjutim i tamo su se pod uticajem načela i ideja buržoasko-demokratske revolucije, počele javljati koncepcije i o drugim demokratskim rešenjima makedonskog problema. Emisiri srpske vlade u Rusiji - profesor A. Belić i S. Stanojević izvestili su 11. juna 1917. godine Nikolu Pašića o tome da mnogi predstavnici ruske inteligencije govore o autonomiji Makedonije, a većina socijalista - liberalnih partija da prema makedonskom stanovništvu treba primeniti referendum."⁵⁷

Smatra se da je sam Nikola Pašić, kao predsednik srpske radikalske vlade imao dva rešenja jugoslovenskog pitanja. Prvo tzv. "veliko rešenje" da se stvori država svih jugoslovenskih naroda, i "malo" tj. proširenje Srbije na račun onih pokrajina koje su naseljenje pravoslavnim stanovništvom. Strahovao je da se ujedinjenjem katoličkih masa (Hrvata, Slovenaca i katoličkog stanovništva Bosne i Hercegovine) pravoslavni ne nadju u manjini. On je buduću državu zamišljao kao proširenu Srbiju na račun Hrvatske, Slovenije i Bosne

i Hercegovine kao kompenzaciju za Makedoniju koju su saveznici nameravali da ustupe Bugarskoj ako ona pridje silama Antante. Docnije je tražio te zemlje kao kompenzaciju Srbiji za podnete žrtve i zasluge u ratu. Što se tiče oblika državnog uređenja, on je bio za strogo monarhističko-centralističku državu, dok su Frano Supilo i ostali članovi Jugoslovenskog odbora bili za državu na federativnom principu.

IX. KRFSKA DEKLARACIJA I MAKEDONSKO PITANJE

Oktobarskom revolucijom u Rusiji i rušenjem carizma ostao je Pašić bez svog glavnog oslonca - ruskog cara i vlade. Planovi srpske vlade oko makedonskog pitanja nailaze na izvesne poteškoće u vreme sazivanja Krfske konferencije. Položaj Makedonije i Makedonaca u srpskoj državi bio je prisutan i u odnosima srpske vlade i drugih balkanskih država. Konceptija o autonomnoj Makedoniji koja se javlja kod intelektualnih krugova u Francuskoj uznemiravala je srpske vladajuće krugove, u prvom redu radikale. "Srpski poslanik u Parizu Vesnić obavestio je Pašića da prema izvesnim uverenjima pristalica te težnje ima znatan broj i u štabu Sarajevom..... Posle dva meseca Vesnić je povodom iste stvari morao da interveniše u francuskom ministarstvu pošto je često iz okoline Sarajeva slušao glasove o autonomiji Makedonije".⁵⁸ Engleski izveštaji verovatno iz straha od jačanja francuskog uticaja govore o pojavi manifestovanja makedonske nacionalne svesti od strane pojedinih vojnika Makedonaca na Solunskom frontu. Neki predstavnici ruske inteligencije posle Februarske revolucije 1917 godine takođe se zalažu za demokratska načela pri rešavanju makedonskog pitanja. O tome su izveštavali A. Belić i St. Stanojević Pašića "Protiv principa samoopredeljenja teško je boriti se ovde i mnogo

zato moramo usvojiti".⁵⁹ Po pitanju rešavanja makedonskog pitanja postajalo je duboko neslaganje i između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora, naročito kada je položaj Jugoslovenskog odbora posle događaja u Rusiji ojačao. Onda će se suprostavljanje srpskim političkim krugovima i radikalima manifestovati preko kritika i oštarih prebacivanja za nepoštovanje demokratskih načela u odnosu na makedonsko stanovništvo. Kako je Jugoslovenski odbor uživao podršku britanske vlade, to je ovom mišljenje Jugoslovenskog odbora i podržano. Ovakvo stanje stvorilo je bojazan kod Pašića i radikala, pa su oni još aprila 1917 godine predvideli mere da "pripreme" makedonsko stanovništvo za glasanje. Pašiću jek bilo vrlo dobro poznata situacija u Makedoniji i s toga je on naložio da:

- "1. da se po povratku srpske vojske pomaže stanovništvo u namirnicama
2. da se oficirima, podoficirima i činovnicima izda naredba da, koji budu imali dodir sa stanovništvom, da se prema njemu ponašaju bratski i da se čuvaju grdnje i psovki
3. da se postave najbolji činovnici - poštteni, vredni i koji umeju da se ophode sa narodom
4. da se u svakom selu odmah postavi učitelj, koji će voditi brigu o stanovništvu tog sela, podučavati ga voditi propagandu protiv Bugara, a za Srbiju i Rusiju. Učitelji i agitatori dobijali bi posebne dnevni-ce iz kredita koji se traži".⁶⁰

Radikalaska vlada na čelu sa Pašićem stalno je naglašavala da je za nju od prvorazrednog značaja južna i istočna granica. Sile Antante su tražile rešenje za izlaz iz rata, i u traženju tog puta makedonsko pitanje dobija i novi značaj. Naime, pojavljuje se

i mogućnost stvaranja makedonske države pod zaštitom velikih sila. U sklopu ovog pitanja vrlo je značajna i jedna deklaracija grupe Makedonaca iz Vodena, koji su juna 1918 godine istakli želju da čitava Makedonija bude obuhvaćena Krfskom deklaracijom. U njoj se kaže: "U ime Makedonaca /makedonskih Slovena/ - kako onih u granicama Srbije, tako i onih van nje, dajemo sledeću deklaraciju:

1. - Niko ne osporava da su Makedonci /makedonski Sloveni /jugoslovensko pleme a to je osećanje i mišljenje svih Makedonaca bez razlike.
2. - Kao jugoslovensko pleme solidarni smo, sa svim težnjama jugoslovenskim i usvajamo Krfsku deklaraciju od 1917 godine. Želimo i molimo da se Krfska deklaracija dopuni u tome, da obuhvati celu Makedoniju i sve Makedonce.
3. - Takodje usvajamo jedinstvo sa ostalim jugoslovenima na osnovu demokratskog uređenja sa dinastijom Karadjordjevića na čelu.
4. - Prema tome želimo, da i mi Makedonci imamo svoje predstavnike u Jugoslovenskom odboru, te preklinjemo odbor da proširi svoj obim primajući i predstavnika Makedonaca van granica Srbije kao što su ušli u Odbor i predstavnici ostalih jugoslovenskih oblasti koje su van granice Srbije".⁶¹

U memorandumu engleskoj vladi od 7. 10. 1918 godine o priznanju Jugoslovena Trumbić između ostalih argumenata protiv Pašića i njegove politike, naveo i to "da naš svet nema poverenje u takvu antiliberalnu vladu, naročito na postupke prema svojoj braći u Makedoniji, koji su pod vladom Pašića podčinjeni jednom izuzetnom režimu".⁶² Pošto se engleska politička javnost solidarizala sa

ovim Trumbićevim mišljenjem o čemu je govorio engleski publicista Stid, Pašić je zatražio preko konzula u Solunu Jurišića broj i datum naredbe, kojom je kralj Aleksandar u decembru 1915 godine priznao Makedoncima ustavno pravo i slobode. U svom govoru, kralj navodi: "

Junaci!

Ja sam ponosit da objavim da na zemljištu Kraljevine Srbije nema više neprijatelja. Izgnali smo ga krvave glave. U ovom svečanom trenutku, ja hoću pre svega drugog da ispunim jedan dug zahvalnosti. U redovima vašim, rame uz rame s vama ratuju u ovom trećem ratu i braća naša koju od Turaka oslobodismo. Vi ste svedoci njihovog junaštva i njihove ljubavi prema otadžbini. Kosovci i Vardarci Žegligovci i Bregalničani, Bitoljci i Porečani pokazali su se dostojnim svoje braće Šumadinaca i Dunavaca, Podrinjaca i Moravaca, Timočana i Užičana. Pokazali su se dostojni potomci junaka Milutinovih i Dušanovih, što nekada daleko proneše slavu srpskog imena i oružja. Ja hoću da im dam vidan znak priznanja otadžbine. Pred ovako nesumljivim dokazom svoga velikog požrtvovanja i pred tako junački prolivenom svojom krvlju za svoju Srbiju; pred takvim stvarnim dokazom vršenja svoje najteže građanske dužnosti i to sa takvim oduševljenjem. Ja objavljujem njihovo pravo na sve političke i ustavne tekovine osloboditeljske Srbije. Prva redovna Narodna skupština po zaključenju mira rešit će sve potrebne mere, te da se to potpuno i u život uvede".⁶³

Razgovor između Stida i Pašića u vezi sa pitanjem Makedonaca tekao je ovako: "Vaša ekselencija govori kao Sultan i ja Vas upozoravam da saveznički narodi nisu skloni da se podčinjavaju Sultanu".⁶⁴ Na Krfskoj konferenciji, i ako prisutno makedonsko

pitanje nije postavljano kao čisto nacionalno pitanje. Ipak, ono se postavilo kao višestruko i to: kao pitanje položaja Makedonaca u srpskoj državi posle 1913 godine, kao glavni deo odnosa pre i posle rata sa Bugarskom, i kao jedan od elemenata u odnosima srpskih radikala i ostalih srpskih buržoaskih partija sa buržoazijom Hrvatske i Slovenije i najzad srpske vlade i članice Antante. Nikola Pašić je uporno uveravao da su Makedonci deo srpske nacije koji dolaskom Turaka i nestanka srpske srednjevekovne države nisu imali uslove za svoj nacionalni razvoj. Obećanja su davana od strane Pašića i radikalske vlade o poboljšanju položaja makedonskog stanovništva i izjednačavanju sa ostalim srpskim narodom ali samo iz obzira prema Jugoslovenskom odboru i saveznicima, a ne i u cilju zadovoljavanja nacionalnih prava Makedonaca. "U Krfskoj deklaraciji nije spomenuto ni ime Makedoniji i ako je Deklaracija bila lucidan interval u odnosima između srpske monarhije i jugoslovenskih naroda".⁶⁵

Državno pravni akt poznat pod imenom Krfska deklaracija konačno je bio potpisan 20.7.1917 godine i predviđao stvaranje države koja nije zamišljena ni kao proširenje Srbije ni kao država u okviru Austro-Ugarske, već kao jedna nezavisna Jugoslovenska država. Rešeno je da ona bude ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija pod dinastijom Karadjordjevića, sa čime su se saglasili i radikali i Nikola Pašić.

X. MAKEDONSKO PITANJE NA MIROVNOJ KONFERENCIJI U VERSAJU

Jesen 1918 godine označila je kraj I svetskom ratu ali i početak širokog talasa revolucionarnog vrenja kod jugoslovenskih naroda, koji su živeli u sklopu Austro-Ugarske monarhije. Za Makedo-

nski narod završetak rata značio je samo jedan novi momenat u kome je trebalo aktivirati sve snage na polju borbe za zaštitu i odbranu svojih nacionalnih prava i interesa. Ujedinjenju tj. stvaranju države SHS predhodilo je niz događaja 1918 godine da bi se konačno njeno proglašenje izvršilo 1. decembra 1918 godine sa vladom radikala i pod predsedništvom Stojana Protića.

Stvaranjem nove države, Kraljevine SHS dočekano je u Makedoniji sa nepoverenjem i krajnom uzdržanošću. Makedonski narod, kako u toku rata tako i posle, ostao je veran i privržen idealima autonomne Makedonije kao jedinom uslovu na putu ujedinjenja balkanskih naroda. Pošto je u novostvorenoj državi ostao rascepan i podeljen, velike nade je polagao u Mirovnu konferenciju u Parizu. U međunarodnim političkim krugovima i štampi, sve češće se postavljalo pitanje budućeg statusa Makedonije a među samim makedonskim narodom pod uticajem proklamovanih Vilsonovih principa o pravu na samoopredeljenje, pojačano je revolucionarno vrenje prvo u Veleškom kraju a zatim i svim ostalim krajevima Makedonije. Vojna komanda pogranične vojske o ciljevima ove revolucionarne aktivnosti kaže: "Autonomija Makedonije treba da obuhvati srpski, grčki i bugarski deo Makedonije. Centar bi bio Solun. Prema istom izvoru, organizovanje i obezbedjenje autonomne Makedonije trebalo je prepustiti jednoj velikoj sili u roku od tri godine. Posle toga, Makedonci bi formirali svoju vojsku, policiju i sve ostale vlasti."⁶⁶ Strahujući od većih revolucionarnih akcija u narodu, srpska vlada je obnovila već upražnjavani režim tzv. "Uredbe o javnoj bezbednosti u oslobođenim oblastima od 1913 godine". Posle aktiviranja Uredbe uveden je u Makedoniji režim vojne i policijske diktature. Pored vojnih i policijskih snaga stacioniranih u Makedoniji, stvo-

rane su i specijalne četničke jedinice pod rukovodstvom četnika, poznatih iz perioda srpskih četničkih akcija u Makedoniji iz vremena Turaka. Jedna od poznatijih bila je četa Jovana Babunskog. Ona je bila zadužena da prati političko raspoloženje makedonskog stanovništva, posebno seoskog. Sve je ovo samo povećalo i onako prisutno neraspoloženje prema obnovljenoj okupatorskoj vlasti u Makedoniji i Kraljevini SHS.

U stvaranju i jačanju revolucionarnog raspoloženja u narodu, veliku ulogu je odigrala makedonska emigracija u evropskim zemljama i Bugarskoj kao i Rusiji. Makedonska grupa u Rusiji tokom celog rata, razvija živu političku aktivnost pod rukovodstvom Krste Misirkova, sa ciljem da eliminiše akcije velikih sila oko eventualnog novog prekrojavanja Makedonije i afirmiše pravo makedonskog naroda na samostalnost i sopstvenu državnost. Odmah posle bugarske kapitulacije, članovi revolucionarne organizacije VMRO, bivšeg ~~Serskog~~ okruga, izdali su 1918 godine svoju deklaraciju za rešavanje makedonskog pitanja. Osnovni zahtev u njoj odnosio se na autonomiju Makedonije i to ne samo kao težnja makedonskog naroda već i zahtev i osnôvica za pregovore izmedju Makedonije i susednih balkanskih naroda. Deklaracija ukazuje na potrebu za očuvanjem integriteta makedonskog naroda i zahtev da se ona konstituiše kao republika po uzoru na Švajcarsku, kao i da se stavi pod protektorat slobodnih demokratskih naroda. Tvorcima ove deklaracije, koji su se izrazito zalagali za očuvanje teritorijalnog integriteta Makedonije bilo je jasno, da je za ostvarenje njihovih zahteva za autonomijom potrebna i pobeda demokratskih društvenih snaga na Balkanu. Zato je njihova parola o autonomiji bila u tesnoj vezi sa parolom o balkanskoj federativnoj republici. "Teritorijalno oslobodjenje

Makedonije nije akt neprijateljstva prema slobodnim balkanskim narodima, niti nasilje i separatističko nagrizanje njene teritorije. Njeno obnavljanje kao oformljene geografske jedinice biće na račun svih i predstavljaće solidarno uloženi kapital za opšte preduzeće tih naroda, koji će ih ujediniti za život i mir, iskrenu saradnju i srećnu budućnost."⁶⁷ Treba naglasiti, da je u redovima liberalnih i progresivnih krugova u Srbiji, naročito u redovima Srpske socijaldemokratske stranke najoštrije bila osudjena politika radikala prema Makedoniji još 1913 godine tj. posle donošenja uredbe za Makedoniju i Staru Srbiju. U "Radničkim novinama" od 23. avgusta socijalisti su postavili ovakvo pitanje vlastima: "Ako su ti krajevi oslobođeni zašto se tada prema njima primenjuju izuzetni postupci, ako su Srbi zašto se ne izravnjaju prema ostalim Srbima. Svi su Srbi jednaki pred zakonom itd."⁶⁸

Kao rezultat diskusije koja se javila posle stvaranja Serske deklaracije, dolazi do ujedinjenja obeju revolucionarnih krila /Serskog i bivše Unutrašnje revolucionarne organizacije u Zapadnoj Makedoniji/ i upoznavaju makedonsku javnost o distanciranju sa Izvršnim komitetom čija je aktivnost bila usmerena na kompromitovanju ispravnih zahteva i ciljeva unutrašnje organizacije. Razvoj događaja u Makedoniji uoči održavanja Mirovne konferencije u Parizu jasno govori da se makedonsko pitanje u ovoj fazi suočava sa borbom na dva fronta: protiv propagande Izvršnog komiteta i zvanične politike srpskih radikala. U razobličavanju osvajačkih aspiracija bugarskog dvora, čiji je instrument bio Izvršni komitet, privremeno predstavništvo unutrašnje revolucionarne organizacije, upozoravalo je makedonsku emigraciju u Bugarskoj da ne učestvuje u političkom životu Bugarske.

Živu aktivnost u ovom periodu pokazuje i makedonska emigracija u drugim evropskim zemljama, naročito u Švajcarskoj, u Ženevi, u redovima makedonskih studenata. 15. decembra 1918 godine formiran je "Generalni savet" od predstavnika nekih makedonskih revolucionarnih društava. Njegov zadatak je bio da pred Mirovnom konferencijom i svetskom javnošću istupi sa zahtevom za poštovanje i primenu Vilsonovih principa u odnosu na Makedoniju tj. pravo na samoopredeljenje i nezavisnost. "Mi Makedonci zahtevamo da se ovo neprikosnoveno pravo poštuje kada je reč o Makedoniji. Makedonski narod ima neophodne i potrebne sposobnosti da bi mogao samoupravljati s obzirom na to da on nije amorfn masa, niti nesvesna zajednica kao što mnogi zainteresovani pisci žele da nas uvere", kaže se u apelu Generalnom savetu upućenom Mirovnoj konferenciji u Parizu.⁶⁹

Januara 1919 godine u Carigradu je od strane makedonske emigracije sazvan miting i upućen Mirovnoj konferenciji memorandum, u kome se zahtevalo da se Makedonija oformi kao autonomna oblast. Zahvaljujući ovako širokoj političkoj aktivnosti makedonske emigracije u inostranstvu, naročito u Švajcarskoj, veliki broj svetskih političara, u prvom redu Amerikanaca i Engleza bio je upoznat sa položajem makedonskog stanovništva i njegovim političkim stremljenjima. Suprotni interesi velikih sila a naročito članica Antante učinili su, da je makedonsko pitanje ostalo otvoreno tokom celog rata pa i na samoj Mirovnoj konferenciji u Parizu sve do potpisivanja samog Versajskog ugovora 28. juna 1919 godine.

Makedonskom pitanju i utvrđivanju državno pravnog statusa Makedonije, prilazilo se sa različitog aspekta i postavljani različiti predlozi. Neke od velikih sila isticale su potrebu konsti-

tuisanja autonomnog statusa za Makedoniju: Engleska pod protektoratom velikih sila, Italija je insistirala na uvođenju specijalne administracije i autonomije Makedonije u okviru Jugoslavije, Francuska nije htela da prihvati ni jedan ni drugi status.

Bugarska je razvila svoju propagandu na dva fronta: zvaničnom i nezvaničnom. U toku rata preko "Izvršnog komiteta", akcije bugarske propagande bile su usmerene ka prisajedinjenju Makedonije Bugarskoj, a posle izgubljenog rata zvanična bugarska vlada pod predsedništvom Stambolijskog je za autonomiju Makedonije. Tako je posle široke političke aktivnosti makedonske emigracije, pisanja svetske štampe, zalaganja istaknutih političkih i javnih radnika, interesovanje zvaničnih vlada članica Antante, pitanje o budućnosti Makedonije postavljeno na razmatranje u Komitetu za stvaranje novih država Konferenciji mira 10. jula i od 1-4. avgusta 1919 godine. Međutim, predsednik jugoslovenske delegacije, predsednik srpske delegacije i Radikalne partije, Nikola Pašić, branio je svoje poznato gledište, da su Makedonci od uvek bili Srbi i "sada kada su postali deo srpskog naroda i dobili sva građanska i politička prava nemaju nikakve potrebe da budu štićeni od specijalnih institucija".⁷⁰

Ovo pitanje još jednom je stavljeno na dnevni red prilikom potpisivanja mirovnog ugovora sa Austrijom u diskusiji o manjinskim pravima. Radikalna vlada je i ovde pokazala svoju tvrdokornost, i pošto nije uspela da nametne svoje stavove, bojkotovala je potpisivanje sporazuma. Tek posle intervencije od strane francuske vlade i njenog insistiranja preko Vrhovnog saveta, jugoslovenska vlada je morala da potpiše ugovor sa Austrijom u kome je čl. 1. govorio o zaštiti manjina u Jugoslaviji, što se odnosilo i

na Makedoniju. Tako je Kraljevina SHS bila prinudjena da bar formalno prizna pravo protežiranja manjinskih prava makedonskom narodu u svojim granicama, a time i njegovo postojanje u vidu manjina i ako od toga makedonski narod nije imao nikakve koristi. Sa koliko gorčine je odluka o stvaranju SHS i pravima Makedonaca u okviru drugih država prihvaćena u Makedoniji govori članak u kome se kaže: "Naša braća pod Grcima, Italijanima i Nemcima koji žive u Makedoniji, Istri, Gorici, Koruškoj ne dobiše svoje oslobođenje i ujedinjenje. Njih nije kao i vas u okviru vaše goleme otadžbine ozario zrak ujedinjenja. Oni i danas grcaju u tuđem ropstvu, njima se i danas zabranjuje maternji govor, pismo i sve što mu je potrebno za nacionalno, prosvetno i kulturno razviće. Njihova deca posećuju tuđe škole. Oni i danas slušaju službu božju u crkvama na tuđem jeziku. Na sramotu XX veka oni i danas robuju."⁷¹

D E O D R U G I
RADIKALNA PARTIJA I IZBORI ZA PREDSTAVNIČKE
ORGANE VLASTI

1. Izbori za Privremeno narodno predstavništvo

U borbi za ujedinjenje i stvaranje zajedničke države Južnih Slovena zalagali su se i požrtvovano borili mnogi patrioti, naročito omladina. Međutim, nacionalno oslobođenje nije izvršeno u svim krajevima u isto vreme. Uglavnom, bilo je to u eri imperijalizma i proleterskih revolucija, u vreme, u koje buržoazija usled ugroženosti svoje vlasti, nije bila u stanju da istupa progresivno ni u pogledu rešavanja socijalnih ni nacionalnih pitanja.

Drug Tito je na V Kongresu o tome rekao: "Ovde se ne radi o tome dali je trebalo doći do stvaranja nove države odnosno ujedinjenja. No, do ujedinjenja Južnih Slovena je trebalo i moralo doći; to je bila ideja najnaprednijih ljudi iz zemlja koje su se nazivale južnoslovenskim. Ali radilo se na tome na kojim će principima biti zasnovano to ujedinjenje; radilo se o tome da se jedno nacionalno ugnjetavanje ne zameni drugim, da se socijalno izrabljivanje pod Austro-Ugarskom ne zameni još gorim socijalnim izrabljivanjem od mlade nezajažljive buržoazije u novostvorenoj državi."⁷²

Posle završetka I svetskog rata Radikalna stranka je uspela da održi svoj prestiž, pozicije i brojčanu snagu, naročito među Srbima u Bosni i Vojvodini. Ona je tako bila u mogućnosti da primenjuje svoje stare oprobane metode u borbi za suzbijanje valova svetske revolucije, koji su zapljuskivali skoro sve zemlje Evrope. Takva Radikalna stranka, po svom sastavu velikosrpska,

pripisivala je sebi zasluge srećnog završetka rata kao i oslobođenje i ujedinjenje. Uz podršku kralja, dvorske klike i vojske, ona je bila jedina snaga koja se mogla suprotstaviti svim novim pokretima. Samo takva, ona je mogla da obori s' vlasti Demokratsku stranku, da Hrvatskoj republikanskoj stranci nametne priznavanje Vidovdanskog ustava, kralja i monarhije, zbaciti s vlasti Pribićevića, likvidira Radića i izvrši zajedno sa kraljem 1929 godine državni udar. I najzad, ona je pokušala preko svojih stranačkih prvaka: Stojadinovića i Cvetkovića * a uz pomoć pokvarenog vodjstva Hrvatske seljačke stranke, Mačeka i kompanije, te klerikalce sa popom Korošecom i ostalim reakcionarima da upregne našu zemlju u fašistička kola".⁷³

Protiv načina ujedinjenja Prvodecembarskim aktom istupile su ubrzo mnoge Hrvatsko-slovenačke stranke, naročito "pravaši" - frankovci i Hrvatsko-pučka stranka pod Stjepanom Radićem, koja se izjasnila za "neutralnu seljačku republiku Hrvatsku". Revolucionarno raspoloženje obuhvatilo je i vojsku u Hrvatskoj. Neposredno posle ujedinjenja, (5. decembra) došlo je do krvavih događaja na Jelačićevom trgu u Zagrebu. Povorka vojnika sa parolama "Žive la Republika" i "Žive la sovjetska Republika" sukobila se sa članovima Hrvatskog "Sokola" i mornarima. U borbi je 15 poginulo a 20 ranjeno. Ugrožavanje bezbednosti buržoazije dolazilo je i od revolucionarnog raspoloženja radnika, seljaka, i "Zelenog kadra". Tako je u klimi opšte opasnosti od revolucije, formirana prva zajednička jugoslovenska vlada pod predsedništvom istaknutog radikalax Stojana Protića. Nju je činilo 20 članova - ministara i to: Predsednik Ministarskog Saveta, Stojan M. Protić; potpredsednik Ministarskog Saveta, Dr. Anton Korošec; Ministar pravde, Marko Trifković;

ministar inostranih dela, Dr. Ante Trumbić; ministar trgovine i industrije, Stojan Ribarac; ministar prosvete, Ljubomir M. Davidović; ministar saobraćaja, Velislav Vulović; ministar gradjevina, Milan Kapetanović; ministar unutrašnjih dela, Svetozar Pribićević; ministar finansija, Dr. Momčilo Ninčić; ministar pošta i telegrafa Dr. Edo Lukinić; ministar vojni i mornarice, general Mihajlo Rašić; ministar poljoprivrede, Dr. Živko Petričić; ministar vera, Dr. Tugomir Alaupović; ministar bez portfelja, Milosav Rajčević; ministar ishrane i obnove zemlje, Miloje Jovanović; ministar za socijalnu politiku, Vitomir Korać; ministar šuma i ruda, Dr. Mehmed Spaho; ministar pripreme za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona, Dr. Albert Kramer; ministar narodnog zdravlja, Dr. Uroš Krulj.⁷⁴

U vladi su bili zastupljeni predstavnici najjačih buržoaskih partija i socijal demokrata Vitomir Korać. Imenovanjem prve vlade počela je da živi i radi prva jugoslovenska država. Vlada je odredila sastav Privremenog narodnog predstavništva od 296 članova. Njih je odredjivala Srpska narodna skupština, Vojvodjanska narodna skupština, delegati okruga iz Makedonije i delegati lokalnih medjustranačkih odbora. Delegati iz Makedonije i "Stare Srbije", oblasti koje nisu imale tzv. Pokrajinske narodne saveete, odredilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova. Tako izabrani delegati nisu imali pravo a ni kvalifikacije da zastupaju interese svojih birača. "Privremeno narodno predstavništvo je bilo običan falsifikat u odnosu na snage političkih partija i poslušno orudje reakcije."⁷⁵ Zbog toga se u celoj zemlji javlja revolt i zahtev za raspisivanjem opštih, parlamentarnih izbora.

U Privremeno narodno predstavništvo ujedinjenog Kra-
ljevtva SHS iz Makedonije su uglavnom bili predstavnici Radika-

lne partije. Ključne pozicije vlasti u Makedoniji bile su u rukama vernih slugu vladajuće radikalske buržoazije i dvora. Makedonski narod nije imao svoje predstavnike ni u vladi ni u Privremenom predstavništvu, što jasno govori o gaženju nacionalnih prava ovog naroda. Tako su stanovnici Makedonije, kako oni u zemlji tako i brojni emigranti van njenih granica, bili razočarani i iznevereni. Istina, Aleksandar Karadjordjević je na prvoj sednici Privremenog predstavništva 16. marta 1919. godine obećao ravnopravnost svih jugoslovenskih naroda rekavši: "Mi želimo da naša braća i ostalo stanovništvo koje živi sa njima zajedno u našoj narodnoj kući da im dozvolimo sami i slobodno da rešavaju o svojoj sudbini."⁷⁶

Medjutim, stvarnost je opovrgla odmah ovo obećanje. Vladajuća buržoazija je svoj unitarizam pravdala prihvatanjem teze o jednoj naciji sa tri imena: srpskim, hrvatskim i slovenačkim. Time su ignorisani i Makedonci i Crnogorci.

Vlasti se nisu zadovoljile samo u skraćivanjem prava na ime makedonskom narodu. Ono se manifestovalo i izražavalo mnogo dublje, ukidane su čak i neke već stečene političke slobode, koje je makedonski narod žilavom borbom pod vlašću Otomanske turske stekao kao: postojanje legalne opštenarodne partije (Narodna federativna partija) koja bi štitila nacionalna prava i interese makedonskog naroda, kao i mogućnost, da preko crkveno-školskih opština učestvuje u donošenju važnih odluka.

Administrativni aparat i crkveno-školske institucije su popunjavane ljudima koji su dovođeni iz ostalih krajeva zemlje i bili drugih nacionalnosti. Brojni makedonski emigranti, koji su želeli da se vrate svojim kućama, nepoverljivi prema novoj vlasti, postavljali su zahtev preko velešanina Milana Djordjevića - Vojinčalijskog da vlada dozvoli pisanje makedonske gramatike na narodnom -

- makedonskom jeziku, da službeni jezik u administraciji bude makedonski, da svi službenici znaju makedonski jezik i da Makedonija dobije isti status sa Srbijom, Hrvatskom i Slovenijom.

Sa ovim zahtevima (prema rečima četničkog vojvode Jovana Babunskog) Vojincalija je upoznao prvaka Jugoslovenske demokratske stranke Ljubu Davidovića i ministra Pribićevića. Oni su dali načelni pristanak ali se stanje ipak nije promenilo. Unitarističkoj jugoslovenskoj buržoaziji bila su strana i tuđa prava naroda na nacionalnu slobodu i ravnopravnost. "Zbog toga, protiv reakcionarnih vlastodržaca i nacionalnog ugnjetачke politike, obespravljene narodne mase otpočele su borbu, koja je objektivno imala prirodnog saveznika u pokretu seljaka za uništenje feudalnih ostataka i za dodeljivanje zemlje onima koji je obrađuju".⁷⁷

2. Opštinski izbori u Makedoniji 1920 godine

U periodu između 1912 do 1919 godine Makedonija je u nekoliko mahova bila poprište ratova, što je ostavilo duboke tragove na dalji razvoj i onako nerazvijene makedonske privrede i život ljudi u njoj. U toku ratova, veliki broj ljudi je izginuo a brojne porodice napustile teritoriju Makedonije i preselile u susedne zemlje. Tako je zemlja ostala bez radne snage i inteligencije. Sve privredne grane su pretrpele velike gubitke, gradovi su bili porušeni /Dojran, Bitolj, Djevidjelija, Strumica/, putevi oštećeni. Sve do 1919 godine željeznički saobraćaj nije uspostavljen između Beograda i Makedonije. Nade radnog dela stanovništva da će se njegovo stanje popraviti posle završetka rata nisu se ostvarile. Agrarno pitanje nije rešeno u pravom demokratskom smislu.

Regent Aleksandar je 6. januara 1919 godine obećao "ukidanje kreposnog prava i zemljišnih poseda" ali "uz pravednu nadoknadu njenim sopstvenicima". U odredbe koje su prethodile agrarnoj reformi čivčije su u krajevima kao: Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Metohiji i Crnoj Gori proglašene sopstvenicima zemlje koju obrađuju. I ako je bila avgusta 1919 godine ukinuta specijalna Uredba za Makedoniju /taktika buržoazije sa ciljem da se približi delu makedonske emigracije/, stanje se nije posebno promenilo. Makedonski narod je tako postao sastavni deo borbe progresivnih snaga Srbije i drugih delova novostvorene države koje su se borile za nove društveno ekonomske odnose i progrese. Ugnjetavanje na ekonomskom polju u Makedoniji je praćeno i pojačanim političkim pritiskom i hegemonističkom vladavinom veliko srpske buržoazije, praćena i kolonizacionim talasom o čemu će docnije biti više reči.

U takvoj političkoj klimi, sprovedjeni su opštinski izbori i u Makedoniji. Oni su održani 22. avgusta 1920 godine. Trebalo je prema mišljenju vladajuće buržoazije da posluže kao probno merenje odnosa snaga pred izbore za Konstituantu. Na teritoriji Makedonije buržoazija favorizuje dve političke partije: Radikalnu i Demokratsku. Sve raspoložive političke snage bažene su u agitaciju za upis u ove partije čak i oni, koji po zakonu to nisu smeli, kao: činovnici, učitelji, sudije. Davana su razna obećanja, vršena potplaćivanja, pretilo. Metodi pritiska obeju partija bili su isti. Oslonac se tražio u redovima domaće konzervativne i prěvrtljive buržoazije kao i egzarhističkim i vrhovističkim elementima. U strahu od jačanja levičarskih elemenata rodila se ideja o ujedinjenju svih buržoaskih partija i frakcija u Makedoniji. Ovi

pokušaji su se završili neuspehom i nagnali Radikalnu partiju da 9. avgusta sklopi sporazum sa rukovodstvom muslimanske organizacije Džemijet. Hodže i muftije trebalo je da "ubedjuju" muslimane da glasaju za Radikalnu partiju pod izgovorom da je zato stigla naredba iz Carigrada. "Prema turskom listu "Hak", do ujedinjenja radikala i begova došlo je na sastanku 9. avgusta 1920 godine. Jedinim izlaz radikali su videli u tome, da pomoću begova i hodža privuku nekoliko stotina siromašnih i verski zaostalih muslimanskih birača, služeći se za to raspaljivanjem nacionalnog i verskog šovinizma među manjinskim življem. Da bi obezbedio učešće muslimanskih birača na izborima i njihovo glasanje za zajedničku listu radikala i džemijetovaca Hak je proglasio svaku nezainteresovanost prema izborima kao najveći greh prema veri."⁷⁸ Pored taktike zastrašivanja širene su i brojne neistine i laži u prvom redu o komunistima, kako pre tako i na sam dan izbora. Radikali su koristili nizak kulturni nivo muslimanskih birača koji su zastrašivani tvrdnjom, da će komunisti ako pobode na izborima "otkriti - skinuti zar" svim turskim ženama. Na nekim glasačkim mestima, ljudi su glasali pod pritiskom žandarma /Skoplje - škola J. Skerlića/ a negde i uz zastrašivanje batinama /Štip/. U takvim okolnostima i pod takvim pritiskom, trebao je narod Makedonije da izađe na izbore 22. avgusta 1920 godine. Sve partije, i KPJ i buržoaske najveći napor ulažu na sam dan izbora 22. avgusta. Tada su bile mobilisane sve raspoložive snage. Buržoaske partije i ako ne ujedinjene sem Džemjeta i Radikalne bile su jedinstvene u borbi protiv komunista. U Skoplju su buržoaske partije iskoristile versku zaostalost muslimana i odnele pobedu. To je iskoristila Partija i sa oko 2 000 obespravljenih birača, čija imena nisu uneta u biračke spiskove organizuje demonstracije obespravljenih. Tako je KPJ posle izbora u Skoplju izašla i ako nadglasana ojačana

i bila druga na listi po broju glasova tj. 1166 u odnosu na radikale koji su dobili 1413 glasova. "Karakterističan je bio i stav glasača u Strumici, gradu koji tek što je ušao u sastav nove države. Tamo je na pritisak buržoazije odgovoreno bojkotom gradjana, i od 1649 glasača na izbor je izašlo samo 410. Ništa nije bila bolja situacija u Kočanskom srezu gde je od 8 opština u 4 narod glasao u prazne kutije, a u Štipu, od 2327 upisanih glasača glasalo samo 832 i pored izvršene blokade grada."⁷⁹ Najveću pobedu komunistički poslanici zabeležili su u Velesu. Tamo je za listu komunističkih poslanika glasalo 1285 a za radikale jedva 66. Pozitivni i ništa manji rezultati nisu bili u Kavadarcima i Kumanovu. Bojkot je organizovan i usled nepostojanja partijskih listi. Ljudi su glasali u prazne kutije i u srezovima: Štipskom, Radoviškom, Carevoselskom i Svetonikolskom. Uopšte uzev u celoj Makedoniji na izborima za opštinska veća 22. avgusta, komunisti beleže uspehe. Opštinska uprava u gradovima kao što su: Veles, Kumanovo, Kavadarci dolazi u ruke komunista, a u Skoplju i Bitolju izgubila je sa minimalnom manjinom u odnosu na radikale. Kada se analiziraju rezultati izbora dolazi se do zaključka, da su oni protekli u znaku prave klasne borbe, da je gradska sirotinja /na primeru Skoplja/ glasala protiv buržoazije ali je ona bila nadglasana od neprosvećenog dela seoskog i gradskog fanatičnog muslimanskog življa. To je bio signal za Partiju da u svom budućem radu akcenat baci na politički rad medju zaostalim masama gradskog stanovništva, da bi se one otrgle od uticaja begova i buržoazije. Buržoaskim partijama posle izbora je bilo jasno, da pobeđe koje su zabeležili komunisti u Srbiji / u mnogim gradovima uključujući i Beograd/ i u Makedoniji predstavljaju samo početak za još veće učešće na izborima za Parlament. U cilju odvajanja

nja masa od KPJ ona je svim silama nastojala da ocrni svog protivnika i uspeh je pripisivala "egzahistima", "bugarašima" kako bi se birači mogli zastrašiti. Na ove klevete, Partija je odgovorila preko štampe "Za koga su glasali Makedonci".⁸⁰ U tom članku, ona nije samo odbacila sve klevete, već je jasno ukazala činjenicama, argumentovano ko je saradjivao sa "Džemijetom" i bio na nacionalističkim pozicijama u predizbornoj kompaniji. U Skoplju je organizovan protestni skup u sali "Zrinjskog" i na njemu usvojena rezolucija u kojoj se osudjuje i žigoše nasilje koje je buržoazija organizovala uoči izbora. U rezoluciji se između brojnih ostalih primera navodi i to, da je na jednom biračkom mestu trebalo da glasa 1700 birača i ako je po zakonu jednom biračkom mestu pripadalo samo 1000 glasača. Zbog svega toga, tražilo se poništenje izbora. Ovom zahtevu iz svojih posebnih razloga pridružila se i buržoazija, i novi izbori su po odluci Državnog saveta zakazani za 10. oktobar u Tetovu, u Kumanovu i Skoplju za 24. oktobar a u Prilepu za 31. oktobar i u nekim drugim gradovima Makedonije. Kao razlog za zakazivanje izbora, buržoazija je navodila mali broj glasačkih mesta u pojedinim gradovima ili nered na pojedinim glasačkim mestima. U oči ovih izbora, angažovane su sve raspoložive partijske snage, naročito iz redova muslimanskog življa, da bi se razbile zablude kod muslimanskog stanovništva stvorene buržoaskom propagandom. Ideje KPJ na način dostupan kulturnom nivou muslimanskog stanovništva, širio je list "Socijalistička Zora" koji je izlazio na turskom jeziku. On je otkrivao istinu u očima muslimanskog življa, da je komunizam učenje, koje iz temelja ruši ropstvo, eksploataciju i buržoaziju, ali da je to moguće postići samo zajedničkom borbom svih ugnjetenih. Ono što karakteriše predizbornu borbu u oči novih izbora, to

je borba između radikala i komunista za pridobijanje glasova muslimanskih glasača. Međutim, svi naponi radikala u Skoplju ostali su samo u okviru želja. Komunisti su odneli pobjedu koju su vrlo pompezno umeli i da proslave. "Od Radničkog doma do Narodnog pozorišta oteglala se povorka čije su parole "Živeo komunizam", "Živelo crveno Skoplje", razbijale noćnu tišinu grada".⁸¹ Pobjeda na izborima u Skoplju, Kumanovu, Velesu, Kavadaru pokazala je na čijoj su strani mase makedonskog naroda. Komunisti beleže pobjede još u nizu gradova van Makedonije kao u Nišu, Beogradu, Zemunu itd. što je sve skupa delovalo kao šok na vladajuću buržoaziju, na radikale. Dobijanje opštinske uprave od strane komunista smatralo se vrlo opasnim i nepoželjnim. Ministarstvo unutrašnjih poslova upućuje /čak/ akt u kome se preporučuju mere o suzbijanju aktivnosti komunističkih Uprava. "U opštinama gde su komunisti izabrani za opštinske časnike imate tražiti da ti časnici ni jednog momenta ne urade ništa što bi išlo ostvarenju njihovih ideala."⁸²

Novoizabrane komunističke opštinske uprave naišle su na velike simpatije kako kod seoskog tako i gradskog stanovništva i muslimana, koji su se prvi put osetili ravnopravnim sa ostalim stanovnicima. Preduzete inicijative komunističkih opština u Skoplju, Kumanovu i Kavadarima na rešavanju prosvetnih, ekonomskih problema i smanjenju socijalnih suprotnosti smetale su buržoaziji. Popularnost komunističkih opština kod širokih radnih masa takodje. Međutim, realizovanje osnovnih smernica u svim komunističkim opštinama nije bilo moguće. Zavisilo je to od mnogih faktora "od kadrovske mogućnosti opštine, od finansijskih sredstava, od razvijenosti naselja od aktivnosti i snage partijske organizacije itd.. Sve je to davalo pečat radu opštine i ako su planovi svih manjeviše obradjivali istu materiju i istim metodama. U Makedoniji na

primer rad pojedinih komunističkih opštinskih uprava zavisio je od konkretnih političkih prilika u svakom gradu ponaosob."⁸³ Bilo je slučaja kao u Kavadarcima, da je buržoazija odbila da preda opštinsku upravu u ruke novoizabranoj komunističkoj opštinskoj upravi, zbog čega su 28. i 29. avgusta bili organizovani protesni zborovi, kada je pod pritiskom buržoazije prinudjena, zakletva nove uprave izvršena je pred policijom. "Intenzivna delatnost komunističkih opština u Makedoniji u službi naroda i za njegovu korist na žalost, trajala je samo nekoliko meseci i prekinuta je donošenjem zloglasne "Obznane".⁸⁴

3. Radikalni režim i predizborna kompanija za Konstituantu u Makedoniji

Pobeda Komunističke partije na opštinskim izborima u Makedoniji, bila je veliko i neprijatno iznenađenje za radikalnu buržoaziju. Ona kao i ostale buržoaske partije u Makedoniji, postaju svesne činjenice, da se posle ovakvih rezultata, poštenom izbornom borbom ne mogu očekivati bolji rezultati na izborima za Ustavotvornu skupštinu.

Radikalna vladajuća buržoazija se zato odlučuje na preduzimanje mera, koje bi onemogućile svaku političku aktivnost Komunističke partije. Išlo se čak i na uvođenje specijalnih mera. Pobeda komunista se povezivala, u svim vladinim izveštajima, sa autonomističkom propagandom Bugara. Ovakve tvrdnje su radikalnoj buržoaziji bile potrebne, da bi se opravdalo zavedenje specijalnih mera, organizovanje i aktiviranje državnih četa. "Ima mnogo podataka kako su ove "leteće" čete delovale u Makedoniji. Kretale su se po selima kao žandarmerijski leteći vodovi. Nije bilo

kraja u kome se nisu pojavile. I svuda gde su dolazile, one su progonile agitatora građanskih partijskih organizacija pod izgovorom da na tajnim skupovima podbadaju seljačke na pobunu... U Kumanovskom i Skopskom okrugu premlaćivali su seljake komuniste".⁸⁵

"I policija je primenjivala slične oblike terora. U Prilepu je pohapsila veći broj komunista - aktivista pod optužbom da su bugarofili. Drugi su bili dužni, da se svaki dan javljaju žandarmerijskim stanicama."⁸⁶

Saslušanja, progoni, hapšenje bilo je prisutno svuda. Komunisti su proglašavani najnegativnijim ljudima: pristalicama bezzakonja i anarhije, rušiocima braka i porodice, pljačkašima privatne svojine i dr.. O teroru buržoaskog radikalnog režima u predizbornoj borbi u Makedoniji "Socijalistička Zora" je pisala: "Svojim planskim izvodjenjem, svojom sistematičnošću, svojim divljaštvom prevazilazio je sve podvige reakcije u drugim pokrajinama."⁸⁷

Posle ovakvih mera, atmosvera straha bila je prisutna svuda. No i pored toga komunisti se nisu uplašili. U mnogim mestima kao u Prilepu i Resnu oni su zborove buržoaskih partija pretvarali u zborove Partije. Aktivnost Partije je u oči samih izbora dobila takve razmere da je posle izbora u Makedoniji ona iz njih izašla i jača i masovnija.

Vlada Milenka Vesnića je preko Privremenog narodnog predstavništva donela zakon o raspisivanju izbora za Ustavotvornu skupštinu a time su raspušteni i Privremeno narodno predstavništvo, Hrvatski sabor, Srpska narodna skupština, kao i Skupština Crne Gore i Skupština Vojvodine. Po ovom zakonu, svi muškarci sa navršenom 21. godinom imali su prava glasa. Isključene su bile žene i omladina od 18 - 21 godine života, u čemu je zakon bio reakcionaran.

Donošenje Ustava za buržoaziju je bio neodložan zadatak. Srpska buržoazija je težila pravnom sankcionisanju njenih komandnih pozicija i da se držanjem vlasti privredno uzdigne i obogati. Industrijska buržoazija Hrvatske i Slovenije želela je proširenje nacionalnog tržišta i podelu vlasti sa srpskom buržoazijom. Konsolidacija jugoslovenske buržoaske države bila je potrebna i velikim silama Antante. Oni su želeli jaku jugoslovensku državu kao bazu za pohod protiv Sovjetske Rusije. Vlada Milenka Vesnića raspisala je izbore u vreme vrlo nesredjenog političkog stanja u zemlji, ali se nadala u moć i snagu svog državnog aparata. Izbori su sprovedeni 28. novembra 1920 godine tajnim glasanjem. Trebalo je izabrati 419 poslanika. Najveći broj mandata dobile su: Jugoslovenska demokratska stranka 92, Radikalna stranka 91, Komunistička partija Jugoslavije 59, Hrvatska pučka seljačka stranka 50 itd. U glasanju su uzele učešće, tj, istakle svoje kandidate 22 stranke.

Posle izbora KPJ je uživala simpatije širokih slojeva narodnih masa, naročito medju muslimanskim življem. O tome su javno izjavljivali načelnici Ohridskog i Tikveškog okruga. Na listi KPJ u Makedoniji bilo je izabrano 15 poslanika od ukupno 59 u celoj zemlji, a to znači skoro 1/4 od ukupnog broja komunističkih poslanika.

Na izborima za Konstituantu 28. novembra 1920 godine na celoj teritoriji Kraljevine SHS Radikali su dobili 284 575 glasova i 91 mandat u Skupštini.

U Makedoniji radikali su pretrpeli težak poraz na ovim izborima. "Za radikalsku listu glasalo je ukupno 10 252 lica i dobila samo 5 poslaničkih mesta".⁸⁸

U Makedoniji-po okruzima radikali su postigli ove rezultate na izborima:

1. Bitoljski okrug - od 22 771 glasača u celom okrugu, radikali su dobili 30 72 glasa i 1 mandat. Za poslanika je izabran Jovan Ćirković.
2. Kumanovski okrug - od 17 398 glasača za Radikalnu partiju je glasalo 10 755 glasača, bez ijednog mandata.
3. Bregalnički okrug - Uopšte nije bilo radikalne liste.
4. Ohridski okrug - od 90 28 glasača Radikalna partija je dobila 916 glasova bez ijednog mandata.
5. Skopski okrug - od 17 730 glasača za radikale je glasalo 1453 glasača - bez ijednog mandata.
6. Tetovski okrug - od 13 211 glasova radikalna partija je dobila 3506 glasova i 1 mandat. Za poslanika je izabran Nikola Drmončić
7. Tikveški okrug - nije imao radikalnu listu.

4. Stanje u Makedoniji posle parlamentarnih izbora

Neprijateljskim raspoloženjem narodnih masa u Makedoniji radikalski režim nije bio iznenadjen. Zbog toga, odmah posle izbora, on prelazi u napad na Komunističku partiju i to opet, kao i pre izbora, pod parolom bugarizma. Pojačana su kretanja žandarmerijskih i četničkih jedinica. Seljaci iz sela u okolini Skoplja koji su glasali za komunističke poslanike kao što su: Bardovci, Novo selo, Ljubanici, Kožle i dr. bežali su ispred kaznenih ekspedicija u Skoplje i tražili zaštitu skopske partijske organizacije.

Buržoazija je, u celoj zemlji ohrabrena razvojem medjunarodne situacije. U nekim zemljama Evrope, ona se vrlo uspešno, u ovom

periodu, bori protiv revolucionarnog pokreta. Zbog toga je nastup domaće buržoazije posle izbora u celoj zemlji vrlo oštar, naročito u Makedoniji.

"Državni savet je 18. decembra 1920. godine odlučio da se opštinski izbori u Skoplju od 24. oktobra ponište i da se raspišu novi za 23. januar 1921 godine. Ta je odluka saopštena opštinskoj upravi tek posle "Obznane" kada su stvoreni uslovi da se spreči reakcija narodnih masa. Posle skopske usledilo je preuzimanje i ostalih komunističkih opština; Kavadar i Kumanovo. Po svemu izgleda da se najduže zadržala veleška komunistička uprava."⁸⁹

Ukidanjem komunističkih opštinskih uprava koje su se i ako u periodu kratkog postojanja pokazale istinskim zaštitnicima narodnih interesa buržoazija je sama potisla široke radne mase ka levici i nagnala ih da veruju da se "Partija uporno bori protiv eksploatorsko-ugnjetačke politike, za istinska demokratska i socijalna prava i slobode. Sistem nacionalnog ugnjetavanja, odlaganje agrarne reforme i sprovođenje kolonizacije, kao i dalje zaoštrevanje ekonomskog - socijalnih suprotnosti činili su stanje u Makedoniji krajnje teškim. Ovakav spelt okolnosti uticao je na orijentisanje masa ulevo, na njihovo svesno uključivanje u politiku KPJ za izvojevanje istinskih nacionalnih i socijalnih sloboda i prava makedonskog i ostalih jugoslovenskih naroda i manjina putem revolucionarne borbe. Glasanje velikog dela makedonskog naroda za kandidate Partije predstavljalo je ujedno i plebiscitarno izjašnjavanje za temeljno preuredjenje države i za stvaranje novog društveno-ekonomskog uređenja bez klasne eksploatacije i nacionalnog ugnjetavanja."⁹⁰

II. OBZNANA I VIDOVDANSKI USTAV - DELO RADIKALSKO - DEMOKRATSKE VLADE I NJIHOVA PRIMENA U MAKEDONIJI

U cilju sprečavanja, širenja i jačanja KPJ, ministar koalicione, radikalno-demokratske vlade, Milorad Drašković, objavio je "Obznanu", noću 29 i 30. decembra 1920 godine. Odredbama "Obznane" potpuno se zabranjivala komunistička agitacija i propaganda, izlazak listova, zatvarale prostorije, zabranjivale sve manifestacije i demonstracije za vreme zasjedanja Ustavotvorne skupštine. Sva lica koja su pomagala KPJ bila su otpuštena. Konfiskovana je imovina svih partijskih i sindikalnih organizacija i uhapšeno oko 10 000 ljudi. "Obznana" je bila samo nastavak napora kapitalističkih krugova za razbijanje radničkog pokreta i prethodnica još drastičnijih mera na putu lišavanja širokih narodnih masa političkih prava i demokratskih sloboda.

Objavljivanje "Obznane" izazvalo je široki talas negodovanja, revolta i protesta ne samo u redovima komunista već u svim opozicionim partijama u Ustavotvornoj skupštini. Obznanom se zavodi krvavi policijsko-reakcionarni režim, izražavan u svim formama i policijskim merama. "Počinje mračni period progona, nasilja, hapšenja, zatvora i mučenja ~~radj~~ radnika, seljaka, studenata, a naročito članova KPJ i njene omladine pod svim režimima do same propasti stare Jugoslavije."⁹¹

Obznana je postala izvor svih zala: reakcija, korupcija, anarhije u državnoj upravi, bezzakonja i nasilja. "Obznana" je bila uperena protiv komunista, ali primenjivana i prema nekomunistima, naročito u Makedoniji u takozvanoj "radikalnoj kraljevskoj Južnoj Srbiji". Svi stanovnici Makedonije, ukoliko nisu bili pristalice Radikalne stranke, oglašavani su bugarašima ili komunistima.

Policija uz pomoć vojske, dvorske klike i četnika, proganjala je ubijala, zatvarala, proterivala i raseljavala seljaštvo. Progonjeni su spas nalazili u zlatu - napoleonima i zlatnim turskim lirama, kojima su lomili gnev agenata i policije. Samo to i potpisu na spiskovima da postaju članovi Radikalne stranke, spasavali su ih daljih mučenja, progona i smrti. "Hiljade i hiljade ljudi, naročito omladine, ležali su gladni u smrdljivim i ledenim, punim memle kazamatima u kojima su Turci svojevremeno držali raj." ⁹²

Objavljivanjem "Obznane" stavljena je van zakona jedina organizovana društveno-politička snaga širokih radnih masa, Komunistička partija. Ona je jedina štitila njihove interese i zastupala njihove zahteve. Prelaskom Komunističke partije u ilegalnost, osiromašen je javni i politički život u Vardarskoj Makedoniji. Vlastodršci su dobili odrešene ruke za nasilje i pljačku u ovoj oblasti a odbrana građanskih i ljudskih prava, verske i nacionalne pripadnosti dovedena je takodje u pitanje.

"Pošto su "Obznanom" obezglavili i naterali KPJ u duboku ilegalnost, tj. pošto su uspeli da privremeno suzbiju najrevolucionarniju društvenu snagu u zemlji i svog najopasnijeg protivnika, beogradski vlastodršci su u prvoj polovini 1921 godine bili potpuno angažovani u pripremama za donošenje reakcionarnog ustava države." ⁹³

1. Stav političkih partija prema nacrtu Ustava

Ustavotvorna skupština se sastala 12. decembra 1920. godine ali od samog početka ona nije obećavala uspeh. Svoja punomoćja nije predalo 50 poslanika. Skupštinu je otvorio predsednik Radikalne stranke Nikola Pašić. "Za vreme I svetskog rata, suočena sa pitanjem državnog ujedinjenja jugoslovenskih krajeva sa Kraljevinom Srbijom Radikalna stranka je uglavnom ostala u okviru svog

uskog regionalnog partikularizma i nije se saživljavala sa idejom o jugoslovenskom nacionalnom unitarizmu".⁹⁴ Pošto je ponovo bila prisiljena da Ženevskom deklaracijom prihvati ideju državnog ujedinjenja jugoslovenskih zemalja okupljenih u novostvorenoj državi SHS s Kraljevinom Srbijom /uz Crnu Goru/ te vlada opet odustaje od tog stanovišta i vraća se svom starom gledištu ističući potrebu, da se oslobođene jugoslovenske zemlje prisajedine Kraljevini Srbiji, ostavši i dalje kao dotadašnji državno-pravni subjekt ne samo u spoljnopolitičkom nego i unutrašnjem političkom pogledu. Međutim, razvitak događaja ponovo je prinudio vodjstvo Radikalne stranke da prihvati koncepciju državnog ujedinjenja, što je naročito izraženo Prvodecembarskom proklamacijom kao prvim državno pravnim konstitutivnim aktom osnivanja Kraljevine SHS. "Ali ni u promenjenim prilikama, dakle u staroj Jugoslaviji Radikalna stranka nije posve napustila svoj stari politički stav. I ako je ona s obzirom na državno ujedinjenje proširila svoju delatnost na znatan deo teritorija novoosnovane države, dakle i izvan Srbije, uglavnom je ostala kod stanovišta o nacionalnom partikularizmu jugoslovenskih zemalja, isticala svoje srpstvo i razvila hegemonizam koji je veoma štetno uticao na politički život u novoj državi".⁹⁵ Pošto su imali većinu, radikali i demokrati su formirali koalicionu vladu ali je u opoziciji ipak bila većina od 236 poslanika, što znači da radikali i demokrati nisu imali ni prostu ni kvalifikacionu većinu. Zbog toga, Pašić počinje da se služi podmićivanjem, jer je za drugi krug glasanja tj. konačno usvajanje Ustava poslovnik predviđao kvalifikacionu većinu tj. polovinu od svih izabраниh poslanika.

Ustavnom odboru koga je obrazovala Ustavotvorna skupština podneto je bilo 8 ustavnih nacerta i to: Nacrt vlade Nikole Pašića Nacrt radikala Stojana Protića, Hrvatske republikanske seljačke

stranke, Stjepana Radića, Zemljoradničke stranke, Socijal demokratske stranke, Jugoslovenskog kluba i Hrvatske zajednice.

U Pašićevom Nacrtu ustava koji je podnet Skupštini 25. januara 1921. godine naglašen je zahtev za centralističkom državom sa ograničenim parlamentarizmom a velikim ovlašćenjima krune.

Nacrt Stojana Protića, unutar monarhijske države, tražio je kompromis između federalnog i centralističkog uređenja. Predviđao je i podelu države na 9 pokrajina /Srbija, Stara Srbija sa Makedonijom, Srem i Bačka, Banat, Bosna, Crna Gora sa Hercegovinom, Hrvatska i Slovenija, Dalmacija, Slovenija/ na čelu sa pokrajinskim namesnikom kao kraljevim predstavnikom.

Nacrt Udružene katoličke stranke /Slovenska ljudska, Hrvatsko pučka i Bunjevačko - šokačka/ predlagao je podelu države na 6 pokrajina prema verskoj pripadnosti stanovništva, 3 sa katoličkom a 3 sa pravoslavnom većinom.

"Hrvatska republikanska seljačka stranka i ako je bojkotirala Ustavotvornu skupštinu, objavila je 14. maja 1921 godine svoj Nacrt ustava, po kome bi zajedničku državu, polazeći od historijskog - nacionalnog individualizeta Srba, Hrvata i Slovenaca, trebalo urediti kao "tri prave narodne države", pri čemu bi Hrvatska ostala "mirotvorna, čovječanska i neutralna republika", a "još poluplemenske i poluhistorijske domovine: "Crna Gora, Makedonija i Bosna i Hercegovina" imale bi plebiscitom odlučiti o svome položaju i zajedničkoj državi i o tome kojoj će se pravnoj narodnoj državi priključiti".⁹⁶

Komunistička partija Jugoslavije i ako po snazi tj. brojnosti mandata treća u Skupštini, nije dala svoj nacrt Ustava ali se njen stav jasno video iz više izjava i govora njenih poslanika. Ona nije odstupala od svojih zahteva da se ostvari "Sovjetska Re-

publika", uvede "Narodna vojska" izvrši agrarna reforma, eksproprijacija sredstava za proizvodnju i niz drugih socijalističkih mera.

2. Vidovdanski radikalni ustav

Nesredjene političke prilike u zemlji, gušenje i ugrožavanje političkih i nacionalnih sloboda, imalo je odraza i na sam rad Ustavotvorne skupštine. U toku njenog rada, istupili su iz nje: predstavnici Slovenaca iz Slovenske ljudske stranke i ostali članovi Jugoslovenskog kluba /ukupno njih 27/. Članovi Narodnog kluba /7/ izostali su iz Skupštine još ranije, za vreme načelne debate, 1921 godine isterani su iz Skupštine komunistički poslanici, dok poslanici Hrvatske republikanske seljačke stranke nisu ni ušli u Ustavotvornu skupštinu, jer nisu hteli da polože zakletvu kralju.

Trumbić je u svom govoru od 27. juna osporio pravo takvoj krnjoj Ustavotvornoj skupštini, izvan koje su se nalazili od početka i zastupnici Hrvatske seljačke stranke /50/ i Hrvatske stranke prava/2/, da izglasa Ustav.

Pošto se neposredno pre glasanja pokazalo da zemljoradnički zastupnici, protiv očekivanja, neće glasati za njen Nacrt ustava, ministar predsednik Pašić je u zadnjem trenutku uspeo da bez ikakvih skrupula kupi glasove muslimanskih begova iz Makedonije, Kosova i Metohije.

27. juna 1921 godine uoči izglasavanja Ustava stvorena je režimsko - džemijetska pogodba po kojoj je centralistička radikalno-demokratska grupa priznala velikoposedničke interese makedonskih begova a džemijetski klub velikosrpsku hegemoniju i centralizam. Pogodba je osiguravala pravo begovima na "pravednu" naknadu reformom oduzete zemlje i 200 dunuma /20 ha/ ziratne zemlje. Sem toga, sporazum je predvideo i mogućnost tj. pravo

vlasništva begova na zemlji za još 3 000 dunuma /300 ha/ ako se ona nalazila u kmetstvu sličnom odnosu ili potpuno slobodne zemlje /begluka/ bilo da je ona u njihovom posedu ili im je uzurpacijom oduzeta posle 1912 godine. Kada su im udovoljeni ovi zahtevi poslanici Džemijeta su priznali Ustav a time je i osigurana centralistička i rojalistička većina.⁹⁷

Konačno, Ustav je izglasan 28. juna 1921 godine sa 223 poslanika dok 161 nije prisustvovao glasanju. Odredbe koje određuju njegov karakter bile su: Odredbe o kralju, Narodnoj skupštini, centralističkom uređenju, Upravi i socijalne odredbe.

Vidovdanskim ustavom je sankcionisana monarhija i učvršćene pozicije dinastije Karađordjevića kojoj je data velika vlast u oblasti zakonodavstva /podnošenje zakonskih predloga i njegovo potvrđivanje/. Sem toga, kralj je postao šef celokupne upravne vlasti i zapovednik vojnih snaga države. Po Ustavu Skupština je proklamovana najvišim organom vlasti u zemlji. Iz njenih redova i na njen predlog trebalo je birati ministre. Međutim, u praksi stvari su drugačije postavljane. Takvo stanje je potvrđivalo činjenicu da su Ustavne odredbe o uspostavljanju parlamentarizma bile samo prazna fikcija a da je u zemlji kralj i dalje imao najveću i stvarnu vlast.

Prema nacionalnom pitanju, zauzet je stav unitarizma tj. prema Krfskoj deklaraciji i aktu Ujedinjenja govori se o troimenom narodu Srba, Hrvata i Slovenaca i ističe srpski, hrvatski i slovenački jezik i narodnost. Poseban odeljak posvećen je socijalnim i ekonomskim odredbama. Pod pritiskom opozicije, unete su odredbe o pravnoj jednakosti, ličnoj slobodi, zaštiti radne snage, radnom vremenu, čuvanju zdravlja građana, zaštiti majke i deteta, invalida i žrtava rata, besplatnoj lekarskoj pomoći siromašnima itd.

ali se od strane vladajućih krugova ove odredbe nisu dosledno sprovodile. Uopšte uzev, Ustav je imao za cilj da učvrsti vlast kralja i njegove klike tj. buržoazije. On je sadržavao sve elemente za antidemokratski razvitak Jugoslavije. Dajući veliku vlast kralju Ustav je krčio put šestojanuarskoj diktaturi. Sankcionišući unutarizam, stvorio je uslove za nacionalnu suprotnost i nacionalno ugnjetavanje.

Posle iglasavanja Ustava ova Skupština je pretvorena u Zakonodavnu skupštinu. Regent Aleksandar, položio je zakletvu na Ustav u ime tada još živog kralja Petra I Karadjordjevića. Posle njega položili su zakletvu i svi ostali poslanici sem Hrvata ih Hrvatske republikanske seljačke stranke koji su se još pridržavali apstinencije.

Još pre donošenja Ustava, postavljeni su predlozi i zahtevi o davanju samouprave Makedoniji. Takve zahteve upućivali su članovi KPJ i građanski političari /Makedonije, Srbije, Hrvatske/. "Neposredno pre izglasavanja Vidovdansskog ustava, široki publicitet dobio je zahtev Marka Cemovića da se formira pokrajinska vlada za Makedoniju, po ugledu na slične vlade u ostalim jugoslovenskim zemljama /Hrvatskoj, Sloveniji i slično/, tj. da Makedonija postane autonomna pokrajina u Kraljevini SHS. Radikali i ostali pobornici unitarističkog uređenja države nisu hteli ni da čuju o takvim projektima, izjavljujući da Makedonija i "prema istoriji i prema prirodi svoga položaja ... može biti samo i jedino direktno pod upravom beogradske vlade."⁹⁸

Tako su zaslepljenošću hegemonističke buržoazije, Makedonci potpuno ignorisani kao nacija i tretirani kao "istinski" - "Stari Srbi". U cilju razbijanja privredno političke kompaktnosti Jugoslovenskih zemalja i nacija, izvršena je nova administrativna podela

i to na osnovu prirodno-geografskih i drugih kriterijuma. To je značilo oživljavanje feudalnog partikularizma.

Na teritoriji Makedonije, formirane su tri administrativne oblasti / županije/: skopska, bitoljska i bregalnička, sa sedištim u Skoplju, Bitolju i Štipu. Tako je centralističko uređenje u Jugoslaviji, potvrđeno i ozakonjeno. Vidovdanski ustav, za duže vreme je odgodio ostvarenje težnji i ideala Jugoslovenskih naroda, da žive u istoj zajednici kao slobodni i ravnopravni narodi. Makedonskom narodu, već podeljenom između triju susednih balkanskih buržoaskih država /Bugarske, Grčke i Jugoslavije/ je sužena mogućnost za slobodan nacionalni život i razvitak.

3. Zakon o zaštiti države

Posle ubistva ministra unutrašnjih dela Milorada Draškovića u Delnicama, teror je bio pooštren. Pod rukovodstvom Narodne odbrane i četnika, organizovani su mitinzi i tražena smrt za sve krivce oko ubistva. KPJ je oglašena kao najveći krivac. Na velikom mitingu u Beogradu, koga je organizovala velikosrpska klika, usvojena je i rezolucija, posle koje se Narodna skupština vanredno saziva i donosi "Zakon o zaštiti države" 2. avgusta 1921 godine, kojim su drastično pooštrene odredbe Obznane u progonu komunista. Po čl. 1. i 2. toga Zakona kažnjava se smrtnom kaznom ili robijom od 20 godina svaka pismena ili usmena anarhistička ili komunistička propaganda, ili ubedjivanje drugih da politički ili ekonomski poredak u državi treba promeniti nasilnim putem. Robijom do 20 godina kažnjavaju se lica koja bi znala da se ovi zločini pripremaju, pa o tome ne bi na vreme izvestila državnu vlast. Članom 19. suspendira se čl. 58. Kaznenog zakonika, koji zabranjuje da se na smrtnu kaznu osuđuju lica koja nisu navršila 21 godinu, pa se po ovome

Zakonu mogu osuditi na smrt i lica koja su u vremenu učinjenog dela imala punih 18 godina. Zakon o zaštiti države odmah je primenjen protiv komunističkih poslanika u Narodnoj skupštini, kojim su poništeni mandati na osnovu čl. 18. toga Zakona. Kasnije taj je zakon primenjivan i protiv drugih nepoćudnih, "antidržavnih" stranaka /protiv HRSS-a 1925/ i pojedinaca. Zakon o zaštiti države u stvari je značio prvo grubo kršenje osnovnih odredaba samoga Vidovdan-skog ustava, a naročito njegova čl. 12, kojim je zagarantovana sloboda savesti.⁹⁹

On je još predviđjao: rasturanje KPJ, izbacivanje komunističkih poslanika iz Skupštine i odbornika iz opštinskih odbora, kao i komunista iz državne službe i preduzeća. Njima nije bilo mesta ni u jednom zvanju, njih je trebalo oglasiti obespravljenim, koje zakon ne štiti. Obrazlažući ovaj zakon pred Skupštinom, ministar pravde Marko Djuričić /radikal/ rekao je pored ostalog da zakon nije uperen protiv komunizma kao doktrine, već protiv komunista kao organizacije koja želi da terorom promeni državno-pravni poredak. Tako je KPJ izjednačena sa svakom drugom terorističkom ili anarhističkom organizacijom. Svi poslanici opozicije glasali su protiv takvog predloga. Radikalska vlada na čelu sa Nikolom Pašićem, složila se sa predlogom, da bi se dodvorila kralju i predstavila sebe vernim čuvarom države. Zakon o zaštiti države je donet i ako su postojale precizne odredbe u krivičnom zakonu koje predviđjaju stroge kazne za zločine, ustanke, bune itd.. Znači, on nije odgovarao ustavnim propisima. Radikali su bili svesni toga. Oni nisu raspisali izbore za upražnjena mesta komunističkih poslanika u Skupštini, ali su to pravdali okrnjenošću Skupštine zbog odsustva Radićeve stranke. Izbacivanje poslanika nije bilo u skladu sa demokratijom ni principom parlamentarizma. U dodvoravanju

kralju Nikola Pašić je išao i dalje. On je kao predsednik vlade dostavljao kralju nepotpunu listu ministara tj. mesto ministra vojske, ministra unutrašnjih dela a docnije i saobraćaja ostavljao prazno i omogućavao kralju da ih sam po svojoj želji popuni. Veliku uslugu pružio je kralju Aleksandru i u njegovim nastojanjima da se oslobodi brata Djordja. Pašić je pri tom nastojanju da što više ugodu kralju, i ako političar visokog ranga, prenebregao jednu činjenicu a to je, da vladaru apsolutisti kakav je bio Aleksandar, on Pašić - čovek velikog autoriteta u svojoj stranci može i da zasmeta. I baš zbog svojih takvih i tih osobina probuđi želju za promenom i njegovim uklanjanjem.

Kraljev apetit, da se što više meša u upravu, budžet i privrodu /rudarstvo i industriju/ svakim danom je rastao. S druge strane Pašić je nastojao da sačuva okvire parlamentarne vladavine u zemlji. Sukob je bio neminovan, ali su njega izbegavali i kralj i Pašić. Ipak, kriza vlade, izazvana Radićem /njegovim odbijanjem da udje u Skupštinu/ omogućila je kralju da se po strogo parlamentarnom običaju oslobodi Pašića. Sastav vlade u dogovoru sa predsednikom skupštine poveren je Uzunoviću pod izgovorom da on pokušava saradnju sa Radićevom strankom ali bez Radića. Radikalna stranka je u svim javnim manifestacijama nastojala, da sebe predstavi zaštitnikom demokratskog parlamentarnog režima u zemlji i strankom, koja nije uzela učešće pri donošenju "Obznane" ali je u praksi vršila najveća nasilja. Agenti, policija, žandarmi, bili su u to vreme svemoćni i spremni da učine i najprljavija dela u zaštiti radikalnog režima, koji im je omogućavao punu slobodu korupcije i pljačke svake vrste. U Makedoniji je poštreno nasilje protiv celokupnog stanovništva.

Mnogi Turci su u bescenje prodavali svoja imanja i bežali za Tursku, a tu zemlju je kupovala država ili pojedinci, kapitalisti. Radikalna vlada je i samom kralju obezbedila veliko imanje na ovaj način, u okolini Demir Kapije, a prihođi sa imanja išli su u korist kraljeve lične kase. Privatna kraljeva korupcija, ohrabrila je i njegove ministre, generale, visoke policijske funkcionere da slede njegov primer.

III. RADIKALNA PARTIJA I NJEN STAV PREMA OSTALIM PARTIJAMA U MAKEDONIJI

Ozakonjenjem centralističkog uređenja u Makedoniji i uklanjanjem KPJ sa političke scene, za sve buržoaske političke partije, stvorena je povoljna klima za njihovo političko delovanje. Ipak, i ovde, vodeću ulogu imala je ona koja je bila na vlasti tj. Radikalna stranka.

Radikalna, Demokratska a ni ostale nisu na prvom mestu priznavale makedonsku nacionalnu individualnost. Glavni akcent njihovog političkog delovanja bio je bačen na njegovo odnarođjavanje. Radikali su oslanjajući se na reakcionarne muslimanske prvake, egzarhističke elemente ili neke odnarođjene članove VMRO-a /Todora Aleksandrova/ sprovodili politiku diskriminacije prema makedonskom narodu. Oni su na izborima bezobzirno nametali svoje kandidate potiskujući na taj način kandidate iz redova Makedonaca. "Nosilac kandidatske liste Radikalne partije za skopski okrug bio je tadašnji ministar saobraćaja beogradske vlade Velizar Janković. Kandidati Džemijeta bili su reakcionarne age i bogovi /Čenan Zija, Čemal beg, Marmut beg i drugi/ koji su se lako sporazumevali sa vlastodršcima i sprovodili režimsku politiku".¹⁰⁰

Demokrati se takodje ni po čemu bitnom nisu razlikovali od radikala. I oni su kao i radikali radili na odnarodjavanju makedonskog naroda i posrbijavanju. U svom političkom delovanju, ova partija je tražila uporište kod makedonske trgovačke buržoazije koja je, iz posebnih ekonomskih interesa, bila zainteresovana da se približi vlastima. Jedna frakcija Demokratske partije, iz koje se stvara kasnije "Samostalna demokratska partija" nije uspeła da pusti dublje korene svog političkog delovanja u Makedoniji. Na protiv, Jugoslovenska demokratska partija, na čelu sa Ljubom Davidovićem bila je znatno zainteresovanija za Makedoniju. Demokrati kao i radikali nisu uspeli da pridobiju poverenje širokih narodnih masa. U borbi za osvajanje što više visokih položaja u državi oni su sužavali broj kandidata za poslanike iz Makedonije, i bili spremni na ustupke prema drugim partijama u Makedoniji kao što je bio Džemijet.

Džemijet, kao politička stranka muslimana /Turaka i Šiptara/ u Makedoniji, Kosovu, Metohiji i Sandžaku stvorena je 1919 - 1925 godine na verskoj osnovi. Kao stranka hodža i begova, dobila je na izborima za Konstituantu 28. novembra 1920 godine 8 poslaničkih mesta. Oni su u Skupštini formirali Muslimanski poslanički klub iz tzv. Južne Srbije. U vreme donošenja Vidovdanskog ustava kada su radikali bili u situaciji da direktno kupuju skupštinsku većinu kako bi obezbedili ozakonjenje centralističko-hegemonističkog sistema, Džemijet /Društvo za zaštitu prava muslimana/ je odigralo kobnu ulogu, i u poslednjem momentu omogućio svojim glasovima usvajanje rojalističko-centralističkog Ustava.

U cilju korišćenja i odvajanja turskog i albanskog stanovništva od makedonskog radikala i ostale buržoaske partije sve do 1925 godine koriste Džemijet kao orudje svoje velikodržavne politi-

ke. Njihove usluge su obilato naplaćivane preko niza ustupaka kroz agrarnu reformu i druge privilegije. Međutim, kada se radikali u Makedoniji više nisu osećali ugroženim, oni su Džemijet ukinuli kao partiju 1925 godine. Pritisak koga su vršile Radikalna, Demokratska, Nacionalna turska partija "Džemijet" i druge manje uticajne partije u Makedoniji nije vršen samo kroz formu denacionalizacije već je poprimio i druge oblike. Radikalna partija je teritoriju Makedonije smatrala delom Srbije. Ovo svoje gledište ona je iznela još na Mirovnoj konferenciji u Parizu i s toga se aktivno zalagala u procesu kolonizacije, sprovođenju agrarne reforme i svim drugim političkim akcijama.

Borba radikala za očuvanje stečenih pozicija nastavlja se i preko izbora.

1. Drugi izbori za narodne poslanike u Kraljevini SHS /18.marta 1923/

Drugi izbori u Kraljevini SHS održani su 18.marta 1923 godine. U celoj zemlji bilo je 2.971370 upisanih birača. Od tog broja, na dan izbora glasalo je 2.177051 birača. Na ovim izborima najpovoljnije rezultate postigla je Narodna radikalna stranka. Dobila je 562213 glasova i prema izbornom zakonu, pripalo joj je 108 mandata, dok je na izborima za Ustavotvornu skupštinu imala samo 91 poslaničkih mandata. I ako je Radikalna stranka na ovim izborima dobila zapaženu većinu, vodjstvo stranke je iščekivalo još povoljnije rezultate. "Ne može se međutim osporiti činjenica da je radikalska homogena vlada na tim izborima uspela da neke svoje političke protivnike osetno oslabi. Zahvaljujući koliko planski redigovanom izbornom zakonu, toliko još više raznim predizbornim i izbornim policijskim merama, vlada je uspela da neke od svojih

političkih protivnika porazi, ali i tu ona nije postigla onaj uspeh koji je priželjkivala."¹⁰¹

Ovakvom metodom radikali se služe i na teritoriji Makedonije. Sve tri buržoaske partije koje su tamo dejstvovale nastoje da za kandidate istaknu što manje Makedonaca. Ako ih već ističu, ističu ih kao svoje zamenike. I na teritoriji Makedonije rezultati glasanja pokazuju da su radikali u svim izbornim okruzima dobili veći broj glasova u odnosu na izbore od 28. novembra 1920 godine.

Rezultati izbora upoređeni sa rezultatima izbora za Ustavotvornu skupštinu

Red. broj	Izborni okrug	Pojedine stranke su dobile prema izborima od 28-11-1920.g.glasova manje (-), više (+)		
		Narodna radik. stranka	Jugos.demokratska stranka	Džemijet
1.	Bitoljski	+ 4.456	+ 2.380	+ 2.584
2.	Bregalnički	+ 8.354	+ 801	+ 1.128
3.	Kumanovski	+ 3.230	+ 5.460	+ 2.372
4.	Ohridski	+ 812	+ 696	+ 2.316
5.	Skopski	+ 5.247	+ 4.197	+ 3.464
6.	Tetovski	+ 3.536	- 2.219	+ 4.441
7.	Tikveški	+ 8.088	+ 1.398	- 1.997

102

Na ovim izborima, bilo je izabrano ukupno 24 poslanika iz: Bitoljskog, Bregalničkog, Kumanovskog, Ohridskog, Skopskog, Tetovskog i Tikveškog izbornog okruga od kojih je 9 radikala, 9 demokrata i 6 pripadnika Džemijeta.

Pregled izabраних poslanika

Red. broj	Izborni okrug	Broj poslanika	Broj izabranih poslanika iz stranke		
			Radikalna stranka	Demokratska stranka	Džemijet
1.	Bitoljski	6	2	2	2
2.	Bregalnički	2	2	-	-
3.	Kumanovski	3	-	3	-
4.	Ohridski	2	-	2	-
5.	Skopski.....	4	1	1	2
6.	Tetovski	4	2	-	2
7.	Tikveški	3	2	1	-

Rezultati glasanja po izbornim okruzima u Makedoniji

2. Izborni okrug Bitoljski.

Glasačko mesto	Ukupan broj glasova	Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
		Radikal.stranka	Džemijet	Demokrat.stranka
		Čiji je nosilac		
		Jovan Ćirković	Ćenan Zija	Kosta Kumanudi
Okrug Bitoljski	28.782	7.528	6.742	9.885
Od 100 glasova	100,0	26,2	23,4	34,3
Izabrano poslanika		2	2	2

3. Izborni okrug Bregalnički.

Glasačko mesto	Ukupan broj gčaspva	Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
		Radikal.stranka	Džemijet	Demokrat.stranka
		Čiji je nosilac		
		Vlada Puzderli- jević	Čenan Zija	Jordan Babaković
Okrug Bregalnički	16.084	8.354	5.267	2.463
od 100 glasova	100,0	51,9	32,8	15,3
Izabrano poslanika		2	-	-
104				

11. Izborni okrug Kumanovski.

Glasačko mesto	Ukupan broj glasova	Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
		Radikal.stranka	Džemijet	Demokrat.stranka
		Čiji je nosilac		
		Ilija Vuković	Muhamed jume- rović	Mladen D.Nikolić
Okrug Kumanovski	20.810	4.985	2.055	10.157
od 100 glasova	100,0	23,9	9,9	48,8
Izabrano poslanika		-	-	3
105				

15. Izborni okrug Ohridski.

Glasačko mesto	Ukupan broj glasova	Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
		Radikal.stranka	Džemijet	Demokrat.stranka
		Čiji je nosilac		
		Petar K.Marković	Jusuf Sali	Ilija Šumenković
Okrug Ohirdski	11.822	1.728	2.316	6.275
od 100 glasova	100,0	14,6	19,6	53,1
Izabrano poslanika		-	-	-
106				

22. Izborni okrug Skopski.

Glasačko mesto	Ukupan broj glasova	Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
		Radikal.stranka	Džemijet	Demokrat.stranka
		Čiji je nosilac		
		Velizar Janković	Djemal Osman	Mihajlo Kujundžić
Okrug Skopski	23.555	6.700	8.553	5.669
Od 100 glasova	100,0	28,4	36,3	24,1
Izabrano poslanika		1	2	1
107				

24. Izborni okrug Tetovski.

Glasačko mesto	Ukupan broj glas.	Od celokupnog broja glasova palo je na liste			
		Radikal. st.	Radikalna st.	Džemijet	Demokratska st.
		Čiji je nosilac			
		Ugrin Joksimović	Marko Petrović	Halim beg Derala	Lazar Jankulović
Okrug Tetovski	16.497	3.583	3.459	5.367	2.027
Od 100 glasova	100,0	21,7	21,0	32,5	12,3
Izabrano poslanika		1	1	2	-
108					

25. Izborni okrug Tikveški.

Glasačko mesto	Ukupan broj glasova	Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
		Radikal. stranka	Džemiet	Demokrat.stranka
		Čiji je nosilac		
		Antonije Beširović	Usein Ali Rizabegović	Gligorije Anas-tasijević
Okrug Tikveški	15.244	8.088	1.823	4.229
Od 100 glasova	100,0	53,1	12,0	27,7
Izabrano poslanika		2	-	1
109				

2. Treći izbori za narodne poslanike /8.februara 1925 godine/

Na ove izbore vlada je izašla jedinstvena tj. Radikalna i Samostalna demokratska stranka istupile su kao tzv. "Nacionalni blok" sa parolom "državnopravnosti" protiv svih antidržavnih. U predizbornoj agitaciji, predstavnici vlade su isticali da izbori znače "borbu za državu" i glasanje za vladine kandidate "spasavanje države od antidržavnih". Zbog toga ceo državni aparat je bio stavljen u službu protiv federalista i komunista. "Govornici s vladine strane isticali su, kako će se na ovim izborima glasači trebati izjasniti, da li su "za kralja ili protiv njega" za "državu ili protiv nje" da li su za postojeći poredak ili za komunizam".¹¹⁰

Opozicija na ovim izborima nije bila jedinstvena. Kao takva, nije imala izgleda da se jače suprotstavi bloku vladinih poslanika iza koga je stajao policijski aparat. "Prema službenim podacima na tim izborima sve liste vladinog bloka dobile su 1.038246 ili 33,4000 glasova, te 164 ili 49,5% mandata to: Narodna radikalna stranka 702573 glasova ili 28,8% te 123 mandata ili 37%; Nacionalni blok Pašić - Pribićević 210843 ili 9,6! glasova te 32 ili 10% mandata, te Samostalna demokratska stranka 117953 ili 5% sa 8 ili 2,5% mandata."¹¹¹

II na ovim izborima prisutna je diskriminatorna politika velikosrpske buržoazije prema makedonskom stanovništvu. Naime, samo 4 poslanika makedonske nacionalnosti ušlo je u Narodnu skupštinu dok su preostalih 17 kandidata bili srpske nacionalnosti. Radikali su i ovom prilikom dobili veći broj glasova u svim okruzima, izuzev u Skopskom, što se može videti iz priložene tabele

Rezultati izbora upoređjeni sa rezultatima izbora od
18. marta 1923. godine

Red. broj	Izborni okrug	Pojedine vežnije stranke dobile su prema izbo- rima od 18. marta 1923. god. glasova manje (-) odnosno više (+)	
		Narodna radikalna stranka	Nacionalni blok
1.	Bitoljski.....	+ 9.235	
2.	Bregalnički	+ 688	
3.	Kumanovski	+ 7.945	
4.	Ohridski	+ 3.018	
5.	Skopski	- 5.721	+ 16.236
6.	Tetovski	+ 7.316	
7.	Tikveški	+ 2.594	

112

Rezultati izbora po okruzima u Vardarskoj Makedoniji
prikazani su tabelom 1

Tabela I.

2. Izborni okrug Bitoljski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na lis.
	birača	glasaa	glasova	
				Radikalna stranka
				Čiji je nosilac
				Jovan Ćirković
Okrug Bitoljski	52.089	32.507	32.507	16.763
Od 100 glasova			100,0	51,6
Izabrano poslanika				4

113

3. Izborni okrug Bregalnički.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste
	birača	glasaača	glasova	Radikalna stranka
				Čiji je nosilac
				Vlada Puzderlijević
Okrug Bregalnički	23.885	18.650	18.650	7.666
od 100 glasova			100,0	41,1
Izabrano poslanika			-	1
				114

11. Izborni okrug Kumanovski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste
	birača	glasaača	glasova	Radikalna stranka
				Čiji je nosilac
				Jovan Aleksić
Okrug Kumanovski	37.108	24.083	24.081	12.930
od 100 glasova			100,0	53,7
Izabrano poslanika			-	2
				115

15. Izborni okrug Ohridski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste
	birača	glasaača	glasova	Radikalna stranka
				Čiji je nosilac
				Ranko D. Trifunović
Okrug Ohridski	18.867	12.316	12.316	4.746
Od 100 glasova			100,0	38,5
Izabrano poslanika			-	1

22. Izborni okrug Skopski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste
	birača	glasaa	glasova	Nacionalni blok
				Čiji je nosilac
				Bora Milovanović
Okrug Skopski	39.878	28.314	28.314	16.236
Od 100 glasova			100,0	57,5
Izabrano poslanika			-	3
				117

Nacionalni blok sačinjavale su zvanične stranke: Radikalna i Samostalno-demokratska. Radikali su u ovom okrugu dobili sva 3 poslanika.

24. Izborni okrug Tetovski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste
	birača	glasaa	glasova	Radikalna stranka
				Čiji je nosilac
				Božidar Ž. Maksimović
Okrug Tetovski	29.777	20.085	20.085	14.358
Od 100 glasova			100,0	71,5
Izabrano poslanika			-	4
				118

25. Izborni okrug Tikveški.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste
	birača	glasaa	glasova	Radikalna stranka
				Čiji je nosilac
				Antonije R. Beširović
Okrug Tikveški	22.950	16.426	16.426	9.227
Od 100 glasova			100,0	56,2
Izabrano poslanika			-	2
				119

S P I S A K

Radikalskih poslanika izabranih 8. februara 1925 godine.

Kad je jedno lice izabrano u 2 ili 3 okruga, naznačen mu je samo okrug koji je zadržao, a za drugi ili treći uveden je njegov zamenik.

Red. broj	Ime i prezime	Zanimanje	Okrug u kome je biran
1.	Aleksandar Aksentijević	činovnik	skopski
2.	Antoniје Beširović	trgovac	tikveški
3.	Bora Milovanović	advokat	skopski
4.	Vasilije Trbić	penzioner	bitoljski
5.	Vlada Puzderlijević	bivši nar.pos.	bregalnički
6.	Ilija Vuković	apotekar	kumanovski
7.	Jovan Aleksić	direktor gim.	kumanovski
8.	Jovan Ćirković	bivši nar.pos.	bitoljski
9.	Marko Petrović	učitelj	tetovski
10.	Milan Apostolović	inženjer	tetovski
11.	Osman Asanović	trgovac	tetovski
12.	Nikola Besarabić	kmet prav.	tikveški
13.	Ranko Trifunović	drž.podsekretar	ohridski
14.	Stavra Trpković	kmet opštinski	bitoljski
15.	Ugrin Joksimović	trgovac	tetovski

120

3. Poslednji izbori za narodne poslanike u Kraljevini SHS

/11.septembra 1927 godine/

Ovi izbori su održani 11. septembra 1927 godine. Oni su bili potrebni radikalima nego opozicionim građanskim političkim grupama. "Izbori su imali poslužiti kao sredstvo za slabljenje opozicije, a za jačanje vlade, koja treba da postane najmoćniji politički faktor u cilju konačnog i potpunog rešenja svih osnovnih državnih pitanja. Zato je Vukićevićeva vlada, kako u narednim

akcijama, tako i kod samih izbora upotrebila sva raspoloživa sredstva, da se domogne jake većine."¹²¹

Izbori su sprovedeni pod nezapamćenim terorom vlasti. Vlada se je služila nedozvoljenim i kažnjivim sredstvima. Po mišljenju opozicije o verifikaciji poslaničkih mandata od 18. oktobra 1927 godine se navodi: "Vlada gospodina Velje Vukićevića provela je na dan 11. septembra izbore za Narodnu skupštinu na takav način, da njihov rezultat ne predstavlja pravu volju naroda ... Prišlo se je presipavanju - to će reći - prostoj kradji kuglica i falsifikatima biračkih spiskova."¹²²

Ovakav način sprovođenja izbora, stvarao je kod širokih narodnih masa vrlo mučan utisak o vladi. "Na izborima od 11. septembra 1927 godine od ukupno upisanih 3.375 593 birača, izašlo je na birališta svega 2. 324 676 glasača. Na tim izborima, postignuti su sledeći rezultati: Narodna radikalna stranka dobila je 742 111 glasova sa 112 poslaničkih mandata, Hrvatska seljačka stranka 357570 i 61 mandat, Jugoslovenska demokratska stranka 381784 glasova i 59 mandata."¹²³

Na teritoriji Makedonije, na ovim vladinim izborima izabrano je 20 Srba a samo 2 Makedonca. Ovi podaci rečito govore o nastavljanju diskriminatorске politike srpske buržoazije. Izabrani Makedonci kandidovani su iz redova makedonske buržoazije, koji su zbog zaštite svojih interesa postali verne sluge režima i sprovodili velikosrpsku hegemonističku politiku.

Rezultati izbora od 1927 godine upoređeni su izborima od 1925 godine govore, da su radikali dobili manji broj glasova u: Bitoljskom 863, Bregalničkom 283, Tetovskom 96 i Tikveškom okrugu 4000, dok su u Kumanovskom okrugu dobili 84 glasova više, u Ohridskom 486 i Skopskom 12253 glasova više.¹²⁴

Iz priložene tabele vidi se kako su stanovnici Vardarske Makedonije glasali po okruzima.

2. Izborni okrug Bitoljski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
	birača	glasaa	glasova	Radikal. stranka	Radikal. stranka	Radikal. stranka
	Čiji je nosilac					
	Jovan M. Čirković Svet. T. Milosavljević Branko Ra- dičević					
Okrug						
Bitoljski	54.702	30432	30.435	3.779	11.258	984
Od 100 glasova			100,0	12,4	37,0	3,2
Izabrano poslanika				-	3	-
						125

3. Izborni okrug Bregalnički.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
	birača	glasaa	glasova	Radikal. stranka	Radikal. stranka	Radikal. stranka
	Čiji je nosilac					
	Mita Dimi- trijević Vlada D. Pu- zderlijević Vlajko Kocić					
Okrug						
Bregalnički	26.734	19.262	19.263	491	709	5.733
Od 100 glasova			100,0	4,9	3,7	29,7
Izabrano poslanika				-	-	1

11. Izborni okrug Kumanovski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
	birača	glasača	glasova	Radikal. stranka	Radikal. stranka	Radikal. stranka
	Čiji je nosilac					
				Vlajko Kocić	Jovan Aleksić	Miloš St. Bobić
Okrug Kumanovski	39.613	23.495	23.493	7.075	1.457	4.482
Od 100 glasova			100,0	30,1	6,2	19,1
Izabrano poslanika				2	-	-
						127

15. Izborni okrug Ohridski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste	
	birača	glasača	glasova	Radikalna str.	Radikalna str.
	Čiji je nosilac				
				Ranko D. Trifunović	Nenad Djordjević
Okrug Ohridski	20.068	11.399	11.398	1.467	3.755
Od 100 glasova			100,0	16,5	23,0
Izabrano poslanika				-	-
					128

22. Izborni okrug Skopski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
	birača	glasača	glasova	Radikal. stranka	Radikal. stranka	Radikal. stranka
	Čiji je nosilac					
				Velja Vukić	Aleksandar Aksentijević	Nastas N. Petrović
Okrug Skopski	43.901	26.147	26.147	9.339	2.058	1.835
Od 100 glasova			100,0	35,7	7,9	7,0
Izabrano poslanika				2	-	-
						120

24. Izborni okrug Tetovski.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
	birača	glasača	glasova	Radikal. stranka	Radikal. stranka	Radikal. stranka
	Čiji je nosilac					
	Dragomir S. Obradović Urgin Joksimović Halim Derala					
Okруг Tetovski	33.1674	19.586	19.587	6.562	4.230	3.470
Od 100 glasova			100,0	35,5	21,6	17,7
Izabrano poslanika				2	1	-
						130

25. Izborni okrug Tikveški.

Glasačko mesto	Ukupan broj			Od celokupnog broja glasova palo je na liste		
	birača	glasača	glasova	Radikal. stranka	Radikal. stranka	Radikal. stranka
	Čiji je nosilac					
	Bogdan s. Marković Dušan Perović Momčilo Ivanić					
Okруг Tikveški	24.281	18.440	18.438	5.581	1.245	306
Od 100 glasova			100,0	30,3	6,8	1,6
Izabrano poslanika				1	-	-
						131

Ovi podaci potvrđuju činjenicu, da su radikali bili u celoj zemlji pa time i u Makedoniji jedna od najbrojnijih ali ne i najuticajnijih političkih snaga. U sprovođenju svoje politike u Makedoniji ona se često služila primenom sile što je imalo suprotan efekat i ako najjača politička partija ona je bila najomraženija

u narodu i to još od balkanskih ratova. U sprovođenju agrarne reforme radikali su štitili interese aga i begova i nisu bili za likvidiranje čiflika, i ako je to bilo suprotno za pripremu Prethodnim odredbama agrarne reforme.

Kao najmasovnija politička partija, ona je morala da zauzme stav u rešavanju ovog važnog pitanja, ali je u cilju pridobijanja birača odstupala od stavova sadržanih u njenom programu. Praksa radikala znači odstupila je od teorije, ali ~~je~~ to partijskim prvacima nije smetalo da preko svojih listova demagoški istupaju i osudjuju postupke drugih partija po pitanju agrarne reforme.

IV. RADIKALSKI REŽIM U UPRAVLJANJU VARDARSKOM MAKEDONIJOM

Stvaranjem države SHS za Radikalnu partiju na čelu sa Nikolom Pašićem, završava se jedna etapa velikih političkih manevara, posle kojih je Vardarska Makedonija konačno postala sastavni deo novostvorene države SHS.

Politički događaji koji slede odmah po stvaranju ove državne tvorevine, jasno govore u prilog činjenici, da režim koji počiva na sili, brutalnosti, nasilju i uskraćivanju osnovnih ljudskih prava i sloboda, mora da računa na otpor. Politički događaji u svetu i na Balkanu, imali su snažan uticaj i na jačanje revolucionarnog raspoloženja u Makedoniji. Ideje Oktobarske revolucije i stvaranje prve socijalističke zemlje u svetu, davale su nov podsticaj borbi kolonijalnih, nacionalno neoslobodjenih i ugnjetenih naroda za oslobodjenje. Među najvećim tekovinama revolucije nalazilo se i rešenje nacionalnog pitanja i dosledno sprovođenje principa samoopredeljenja naroda. U državama na Balkanu, jačaju leva strujanja; snažno se razvija radnički i socijalistički pokret.

Zbog toga, prve godine koje slede po stvaranju države SHS su godine oštarih klasnih borbi koje će poprimiti i nacionalni karakter.

Radikalni režim u Makedoniji, štiteći interese velikosrpske hegemonističke buržoazije, pritisak protiv komunista postavlja na nacional-šovinističkoj osnovi. Velikobugarski vrhovizam takodje nije ostao pasivan posle I svetskog rata. Kao orudje najreakcionarnije buržoazije on se spremao za nove akcije. Zbog toga se u ovom periodu u Makedoniji sukobljavaju dve propagande, koje nastupaju sa istih pozicija ali sa posebnim ciljevima: velikosrpska - radikalna, usmerena protiv komunista u cilju očuvanja postojećeg stanja /već stvorenog/ i bugarske, takodje protiv komunista ali u krajnjoj liniji za rušenje tog stanja i prisajedinjenje Vardarske Makedonije Bugarskoj, kroz formu stvaranja federativne države na Balkanu. To je naravno bio samo paravan u cilju pridobijanja masa. Krajnji cilj ove propagande je bio - prisajedinjenje Vardarske Makedonije Bugarskoj.

V. STAV RADIKALNE PARTIJE I ZEMLJORADNIČKOG SAVEZA U BUGARSKOJ PREMA MAKEDONSKOM PITANJU

Odmah posle rata, tj. zaključenog mira u Neiju, uslovi za rad bugarske reakcije otežani su stvaranjem samostalne vlade Aleksandra Stambolijskog, prvaka najmasovnije političke stranke u Bugarskoj Zemljoradničkog saveza i ogorčenog protivnika Ferdinanda Koburškog. U ovom periodu, makedonska emigracija u Bugarskoj nalazila se u situaciji idejne dezorijentisanosti, i bila je podeljena na više struja što je odgovaralo i Nikoli Pašiću i Aleksandru Stambolijskom. Vlada Aleksandra Stambolijskog upravljala je zemljom pune tri godine tj. od 21. maja 1920 do 9. juna 1923.

godine. U tom periodu, ona je sprovela niz radikalnih socijalno-ekonomskih mera i bila izrazito antimonarhijska vlada. O istorijskoj ulozi u državno-pravnom životu Bugarske Georgi Dimitrov je o Aleksandru Stambolijskom rekao: "Zasluga Aleksandra Stambolijskog, tog istinskog demokrate-republikanca i smelog borca za narodna prava sastoji se pre svega u tome što je on prvi učinio ozbiljan pokušaj da promeni protivnarodnu unutrašnju i spoljnu politiku krupno kapitalističke i špekulantske klike ujedinjene oko Koburške dinastije i postavi je na nove, demokratske puteve u interesu naroda i zasvetli u budućnost otadžbine."¹³² On je bio jedini predsednik bugarske vlade koji nije gajio iluzije o ostvarenju velikobugarske države već je još na Mirovnoj konferenciji u Parizu podneo memorandum u kome je predlagao osnivanje nezavisne makedonske države. "Za bugarske seljake nije postojala nikakva Makedonija kao pojam nacionalističko-romantičarske opsesije, već samo prostor u čije su ime i na čijoj teritoriji beskorisno i brojno polagali svoje živote u toku više ratova. Prolivajući do tada obimno krvi po makedonskim planinama seljak iz Bugarske imao je averziju prema tiradama o neostvarenim nacionalnim idealima. Osluškiivanje pak instinkta seljaka bila je vodeća stihija u buntovničkoj stihijnoj prirodi Stambolijskog".¹³³

Na formiranje političkog mišljenja Stambolijskog o nezavisnoj Makedoniji značajan uticaj je izvršio i Djorče Petrov. Stambolijski je imao apsolutno negativan stav prema novoj VMRO čije su vodje bile Todor Aleksandrov i Aleksandar Protogerov. Oni su krajem 1919 godine u Pirinskoj Makedoniji formirali novu organizaciju pod nazivom: Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija /VMRO/ i proglasili se članovima Centralnog komiteta. Ovo ime

nisu slučajno dali svojoj organizaciji. Svesni svoje nepopularnosti u narodu, oni su preko imena koje je mnogo značilo u svesti makedonskog naroda, hteli da zavaraju makedonski narod i prikriju svoje prave namere predstavljajući sebe nastavljajcima dela Goce Delčeva i njegovih sledbenika. Docnije su obelodanili svoje namere: "Istakli smo princip samostalnosti Makedonije jer nas narod inače ne bi sledio".¹³⁴

Stambolijski je bio apsolutni protivnik politike individualnog terora kojom se je služila nova VMRO u Makedoniji. On je u tome video samo sredstvo za narušavanje dobrih odnosa između Jugoslavije i Bugarske, za čime je težio. Rezultat takve politike bio je i sporazum koji je sklopljen između njegove vlade i vlade Nikole Pašića tj. radikala 1922 godine što je žestoko osudjeno od strane bugarskih reakcionarnih vrhova, koji su računali na prisajedinjenje Makedonije Bugarskoj. "Poznata je njegova izjava: "Ja nisam ni Bugarin , ni Srbin, već sam Jugosloven." Zbog toga ga je reakcija u Bugarskoj proglasila izdajnikom nacionalnih ideala."¹³⁵

U vreme vlade Stambolijskog na teritoriji Bugarske širok zamah uzimaju u svojoj delatnosti organizacije koje se bore protiv velikobugarskog šovinizma a za samostalnost Makedonije. Takve su bile: Privremeno predstavništvo bivše VMRO, Emigrantski komunistički savez, Makedonska federativna organizacija i Ilindenska organizacija. Privremeno predstavništvo je stvoreno kada se nisu ostvarila očekivanja starih funkcionera VMRO. Stvorili su ga stari aktivisti VMRO: Djorče Petrov, Dima Hadži Dimov, Petar Poparsov, Rizo Rizov, Mihail Gerčikov, Hristo Jankov i drugi. Oni su se, polazeći od pozitivnih nacionalističkih interesa zalagali, za širu državnu organizaciju - federativnu zajednicu uz obezbedjenje svih prava makedonskom narodu: nacionalnih, socijalnih, političkih.

Federativna organizacija stvorena je 1920 godine od poznatih makedonskih intelektualaca kao: Nikola Jurukov, dr Hristo Dalkalačev, dr Filip Atanasov i drugih koji su se zalagali za federaciju balkanskih naroda čiji bi sastavni deo bila samo slobodna i nezavisna Makedonija. "Federalisti su tražili autonomiju pod zaštitom i "Društva naroda" i da ona bude most koji će spajati balkanske narode".¹³⁶ Federalistima je pošlo za rukom da naprave rascep u organizaciji Todora Aleksandrova. Iz njegove grupe prvi je u Makedoniju došao Stojčo Dobrev iz Kumanova. Radikalna vlada ga je odmah prihvatila i poverila mu je grupu za teror u Krivopalančkom, Kratovskom i Kumanovskom kraju. Pošto ih je podržavala i vlada Stambolijskog i Pašića oni su se skoncentrisali oko Čustendila. S obzirom da su mnogi od njih kao članovi VMRO-a bili poznati među seljacima u velikom broju sela ovog kraja, među seljacima su sa svojim novim istupima i propagandom stvarali smutnju, napadajući Todora Aleksandrova i savetujući ih na saradnju sa organima vlasti.

U isto vreme delovala je i Ilindenska organizacija, koja je nastojala da držeći se starih principa u radu /revolucionarnog demokratskog centralizma/ okupi i aktivira stare revolucionare. Ova organizacija preko lista "Ilinden" je pozivala makedonski narod da ojača i učvrsti svoje revolucionarno jedinstvo. Kada se ima u vidu aktivnost ovih organizacija u Bugarskoj kao i pozitivan stav koga je vlada Aleksandra Stambolijskog zauzimala prema njima shvata se bojazan glavnog "autonomističkog" agenta Todora Aleksandrova od vodja predstavnika zemljoradničke vlasti u Bugarskoj a naročito u **Pirinskoj** Makedoniji.

Najbrojnija emigrantska organizacija bila je VRMO na čelu sa Todorom Aleksandrovim /rodom iz Štipa/ i Aleksandrom

Protogerovim. Sa parolama o autonomiji Makedonije oni su svoju aktivnost počeli još 1920 godine u Kočanskom i Carevoselskom kraju da bi je docnije proširili na Kratovsko-zletovsku oblast i ostale. Služeći se metodama stare VMRO, oni ubrzano stvaraju nove legalne i ilegalne čete, čije pripadnike pod nazivom "komite" regrutuju iz redova makedonske emigracije u Bugarskoj. Ovi ljudi, poreklom /uglavnom/ iz Vardarske Makedonije, raznog socijalnog sastava, često su bili žrtve vrhovističke propagande. U nemogućnosti da se legalnim putem vrate u zemlju oni su postajali žrtve propagande vrhovističke VMRO. Akcijama se rukovalo iz centara VMRO, kakav je postojao u Čustendilu, Dupnici i Gornjoj Džumaji iz kojih su komite snabdevane oružjem.

"U periodu od 1919 - 1934 godine bilo je 467 komitskih prepada i napada - ranjeno 185 službenih lica a ubijeno 253 dok je 286 civilnih lica takodje ranjeno ili ubijeno."¹³⁷

O intezivnosti akcija komitskih četa govori i podatak da su one postale predmet razmatranja i u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS, u kojoj se je 1922 godine konstatovalo, po rečima ministra spoljnih poslova Ninčića sledeće: "Na Bugarskoj teritoriji se sakupljaju, naoružavaju i snabdevaju sa svim potrebama za akciju razbojničke čete, koje prelaze u našu zemlju, ubijajući i vršeći teror nad našim stanovništvom. Samo krajem maja i početkom juna ubačeno je u našu zemlju 11 komitskih četa".¹³⁸ Kao borci za "autonomiju Makedonije" oni su napadali kolonistička naselja. Među prvim je 1922. godine napadnuto kolonističko naselje u Erdželiji kod Svetog Nikole, a bregalnička oblast, postala je područje u koje su najviše upadale komite. Posle ubistva Todora Aleksandrova rukovodeću ulogu u ovoj organizaciji preuzima Aleksandar Protogerov i rukovodi njome do 1928 godine kada je i on ubijen,

na rukovodeći položaj dolazi Vančo Mihailov. Ovim promenama ništa se bitno nije promenilo sem što je pored komitske čete Vančo Mihailov organizovao i atentatorske trojke. Radikalna vlada kao odgovor na ove akcije donosi odluku o stvaranju posebnih vojno-četničkih organizacija u borbi protiv tzv. "bugarskih bandita". Inicijator stvaranja ovih organizacija bio je Žika Lazić osvedočeni prijatelj Nikole Pašića. Svaki srez je imao svoju četu na čelu sa vojvodom, dok su sela imala seoske vojske.

Eksponentima svojih političkih ciljeva radikalna vlada je davala veliko ovlašćenje, i oni su slobodno mogli da haraju po makedonskim selima. Tako je četa Jovana Babunskog brojala više stotina naoružanih pripadnika. Oni su kao štice vlasti, da bi stanovništvo držali u pokornosti, vršili masovne pretrase, hapšenja i fizičke torture nad stanovništvom u veleškom, štipskom i tikveškom kraju. Pod izgovorom da se bore protiv bugarske propagande oni su ucenjivali i batinali seljake u Resavi, Beglištu, Krajniku itd.. Protiv zlotvorstva Jovana Babunskog neki narodni poslanici podneli su interpelaciju Privremenom predstavništvu Kraljevine SHS. Pod pritiskom javnog mnjenja i brojnih žalbi odred Jovana Babunskog je bio rasturen krajem 1919 godine.

Mino Stanković takodje četnički vođa, bivši bozadžija, vojni dezertar i bugarski komita gospodario je Kratovskom okolinom. "Kratovski kralj kako ga mnogi nazivahu hvali se da je sam ubio preko 200 ljudi i žena a nekoliko hiljada pretukao..... 1915 godine pobjegao je iz /naše/ vojske u Bugarsku, u toku I svetskog rata Mino se borio na Solunskom frontu kao bugarski komita protiv naše vojske. Od 1919 - 1920 godine bio je poverenik Ovče-poljske okoline. Od 1920 - 1924 godine bio je poverenik Todora Aleksandrova. Kasnije postaje jugoslovenski oficir kada mu je predata Kratovska okolina

na milost i nemilost".¹³⁹ Ovaj primer rečito govori iz kakvih su redova regrutovani ljudi kojima je poverena borba za očuvanje radikalne vlasti u Makedoniji. U selima i krajevima u kojima su se pojavile čete vrhovista pored četničkih slati su i posebni odredi vojske koje je osiromašeni narod često sam morao da izdržava. U Kratovsko-zletovskom kraju poznate su bile čete: Maksima Stracinskog, Krste Kovačevića - Trgoviškog i Dončko Crcorijskog. Četničkom vojvodi Kostu Pećancu data su neograničena ovlašćenja. "Zbog ubistva 23 kolonista i članova njihovih porodica u naselju Kadrifakovo /kod Štipa/ 16. januara 1923 godine kao i ubistva 2 vojnika u selu Gavran /kod Radovišta/ 2. marta iste godine komite su, po naredbi štipskog župana D. Matkovića, za odmazdu, uhvatili i streljale, bez ikakvog sudjenja, sve odrasle muškarce iz sela Gavran."¹⁴⁰

Masovna hapšenja, ubistva i teror od strane četnika i državnih organa bili su česta pojava. Makedonija je u periodu od 1920 - 1923 godine bila puna žandarmerijskih stanica i žandarma /oko 10.000/. Ličila je na pravo bojište nad kojim su se lomila koplja dveju hegemonističkih buržoazija - srpske i bugarske. Zbog okrutnosti i brutalnosti kojom je praćena svaka politička akcija radikalne vlasti u Makedoniji, opozicija je žestoko napadala radikale. Međutim, taj napad nije bio sračunat da se zaštiti makedonski narod već je buržoazija ostalih buržoških partija, demagoškim izjavama htela samo da pridobije glasače. Činovništvo je bilo sastavni deo radikalnog aparata za ugnjetavanje naroda i nagrađivano sa 25% većim platama u odnosu na ostale u zemlji. Mnogi su po kazni premešteni u Makedoniju tj. kako su je često sami nazivali "Jugoslovenski Sibir". Makedonija je bila podeljena na župe a za župane postavljeni ljudi koji su verno služili radikalnom režimu kao što su: Sava Budisavljević u Bitolju, Vildović u Skoplju, Do-

brica Mitrović u Štipu i drugi. Zbog velikih finansijskih izdataka za potrebe državnog aparata u Makedoniji, radikalna vlada je oštro osudjivana od strane Zemljoradničke stranke na čelu sa Jovanom Jovanovićem -"Pižonom" i Demokratske stranke preko poslanika Mihajla Kujundžića i Gligora Anastasijevića. U Narodnoj skupštini "Pižon" je predlagao korenite promene u činovničkom aparatu i vojsci i postavljanje poštenih ljudi, Kujundžić veća prava za domaće stanovništvo kome su za zapošljavanje u državnom aparatu sva mesta bila zatvorena. Govoreći o stanju u Makedoniji, Gligor Anastasijević je o postupcima žandarma u Narodnoj skupštini rekao: "Žandarska odeljenja često idu u potragu za komitama, i mesto da gone komite, mesto da hvataju vinovnike, oni idu od mesta do mesta, od sela do sela i po redu tuku i na mrtvo prebijaju građane. S jedne strane taj narod strada od upadanja komitskih četa a s druge od bezobzirnih proganjanja od strane državne vlasti.¹⁴¹

Koliko je mnogo bilo stacionarno žandarmskih četa u Makedoniji, govori i podatak koji je izneo Svetozar Pribićević u Skupštini da je na svakih 120 ljudi bio jedan žandar. U sukobu dvaju propagandi stradao je makedonski narod i fizički i materijalno. Da bi očuvala postojeće stanje radnikalska vlada je u period od 1919 - 1934 godine potrošila 1.264.165,931, dinara. To je bila ogromna suma za tadašnju privredu Jugoslavije, kada se zna, da je godišnji budžet za celu zemlju iznosio 4 milijarde. "Ova velika suma bila je potrošena za obezbedjenje željezničkih linija od diverzija, za utvrđivanje važnih strateških punktova, izgradnju žandarmerijskih stanica, plate mnogim činovnicima, četnicima, žandarmima, tajnoj policijskoj službi i drugo.¹⁴²

VI. KOLONIZACIJA U VARDARSKOJ MAKEDONIJI KAO POLITIČKI METOD ZA ASIMILACIJU MAKEDONSKOG NARODA

U nizu mera koje je Radikalna partija preduzimala u Vardarskoj Makedoniji za učvršćenje svoje vlasti, spada i kolonizacija. Kolonizacija je programski osmišljeno naseljavanje ljudi iz jedne oblasti u drugu, iz jednog regiona u drugi. Kolonizacija može da bude spoljašna i unutrašnja. Unutrašnja kolonizacija predstavlja dodeljivanje zemlje agrarnim interesentima prema kriterijumima i ciljevima koje određuje i izradjuje data društveno-politička sredina za odredjen vremenski period.

Težnja za kolonizovanjem Vardarske Makedonije prisutna je kod srpske buržoazije znatno pre I svetskog rata. Posle Balkanskih ratova, znatan deo kolonizovanih muslimana iz Bosne, Hercegovine i Male Azije prebegao je na tursku teritoriju. Očekivalo se da će srpska vlada odmah rešiti pitanje agrarne reforme u Makedoniji i omogućiti seljacima - čivčijama da postanu sopstvenici zemlje koju obradjuju. U tom smislu data su i obećanja od strane najkompetetnijih ličnosti, ali do izbijanja I svetskog rata obećanja nisu ispunjena tj. agrarna reforma nije sprovedena. Vlasti su jedino početkom 1914 godine (20. februara) donele Uredbu o naseljavanju u novooslobodjenim prisajedinjenim oblastima. Njome je propisano da će se od napuštenog i slobodnog zemljišta prema planu naseljavanja, dodeljivati zemlja prvenstveno domorodcima a zatim građanima iz starijih granica Kraljevine Srbije /najmanje po 5 hektara/. U tom cilju, imenovan je posebni Savetodavni odbor pri Ministarstvu narodne privrede. Naseljenicima je dat rok za naseljavanje od 6 meseci uz besplatni prevoz /podvoz/, besplatnu gradju i oslobodjenje od svih obaveza u vidu poreza prema državi ili lokalnim vlastima.

Pravo vlasništva na dodeljenu zemlju naseljenici su sticali tek posle 15 godina. Za to vreme, oni zemlju nisu mogli otudjiti, /prodati ili ustupiti/ a ista im se mogla oduzeti, ako starešina porodice ili čak neko od njenih članova bude saradjivao ili održavao vezu sa razbojnicima, banditima ili ih pomagao. Ovako jednostrano rešenje ovog pitanja bez korenite agrarne reforme i ukidanja ostataka feudalnih odnosa u celini, može biti tumačeno i kao gest ka pridobijanju simpatija stanovništva na svoju stranu od strane organa nove vlasti i kao nastavak politike suprotno turskoj o denacionalizaciji Vardarske Makedonije. Za realizaciju ove zamisli potrebno je bilo vreme. O tome govori izjava Nikole Pašića predsednika tadašnje srpske vlade: "Želim da potraje mir 30 godina da bi mogle nove oblasti da se prisajedine Srbiji tako da se nikad ne odvoje".¹⁴³

Posle završenog I svetskog rata, klasne suprotnosti su još više zaoštrene. Oštro su se sudarali interesi bogatih i siromašnih, privilegovanih i eksploatisanih. Oktobarska revolucija je još više ulila snagu širokim obespravljenim masama da se silom može srušiti postojeće stanje. U atmosferi prisutnosti svih ovih pojava na teritoriji novostvorene države, rešenje agrarnog pitanja postaje akutno i dobija nove dimenzije.

6. januara 1919 godine Regent Aleksandar izdaje sledeći proglas: "Jaž želim da se odmah pristupi pravednom rešenju agrarnog pitanja i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posedi. U oba slučaja zemlja će se podeliti medju siromašne /seljake/ zemljoradnike s pravilnom nadoknadom dosadašnjim vlasnicima njenim. U slobodnoj državi našoj može da bude i biće samo slobodnih vlasnika zemlje. Zato sam pozvao moju vladu da odmah obrazuje komisiju, koja će spremiti rešenje agrarnog pitanja i seljake kmetove

pozivam da s poverenjem u moju kraljevsku reč, mirno sačekaju da im naša država zakonskim putem preda zemlju, koja će unapred biti samo božja i njihova, kao što je to već odavno u Srbiji".¹⁴⁴

25. februara 1919 godine vlada Kraljevine SHS usvaja Nacrt o agrarnoj reformi i objavljuje ga 27. februara iste godine pod naslovom "Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme". One su predstavljale osnovicu agrarne reforme i kolonizacije.

Radikalna stranka, kao najmasovnija politička stranka u zemlji, morala je imati svoj stav prema agrarnom pitanju kao jednom od najvažnijih i najsloženijih pitanja u zemlji. S obzirom da je ona još pre I svetskog rata izgubila karakter seljačke stranke i uključila u svoje redove sve one političke grupe koje su iz bilo kojih razloga imale interesa da sa državnim vlastima budu u dobrim odnosima, ona je postala buržoaska stranka, čvrsto povezana sa monarhom i spremna da brani centralističku srpsku politiku. Kako su se u njenim redovima nalazili predstavnici buržoazije svih profila, pa i zemljoposedničke, to je zauzimanje stava o agrarnom pitanju za Radikalnu stranku postalo vrlo složeno pitanje, i zato se njeno rukovodstvo u početku držalo rezervisano. Razlozi za ovakav stav bili su dvojaki: da se ne izgube biračke mase koje su tražile agrarnu reformu i drugo da se spreči rascep u stranci tj. očuvaju u redovima stranke i oni koje jedino interesuje ukidanje feudalizma, i oni koji su bili za podelu velikih poseda kao i oni, koji su zastupali načelo svetosti privatnog poseda.

Stav i mišljenje većine vodjstva izrazio je Jaša Tomić rečima: "Moramo novim putem ako hoćemo da se održimo i sprečimo društvene vetruštine. Ne smemo se bojati novog da ne dodje gore."¹⁴⁵ Ipak, velika većina vodjstva je verovala da su preduzete mere privremene i da će se reforma kasnije moći izigrati. Tek izme-

dju 25 - 28. septembra 1920 godine na Zemaljskoj konferenciji Radikalne stranke izvršena je dopuna programa Radikalne stranke i uzet stav prema agrarnom pitanju. Radikalna stranka se izjasnila: 1.-Za ukidanje feudalnih odnosa i predaju zemlje onima koji je obrađuju, 2.- za plansku unutrašnju kolonizaciju dobrovoljaca, porodica izginulih ratnika i bezzemljaša, 3.- za deobu zemlje siromašnim zemljoradnicima koji su bez zemlje ili porodicama izginulih ratnika koji nemaju zemlje ili je imaju nedovoljno, 4.- za zakonsko ograničenje maksimuma zemljišnih poseda, 5.- da se u prvom redu deli državna zemlja a tek ako ove nema dovoljno da se može deliti i privatna, ukoliko bi po zakonu potpadala pod udar agrarne reforme i 6.- za naknadu u visini koji odredi zakon svima onima kojima se oduzima zemlja, s tim, da to isplati država. Ako se pažljivo analiziraju ovi zahtevi uočava se tendencija ka prostoru za dopunu ili menjanju usvojenih odluka, prema potrebama. Tako na primer maksimum poseda se nije odredio već je to trebalo da predvidi zakon. U suštini radikali su bili za očuvanje velikog poseda, ali nisu imali snage da otvoreno ustanu u odbranu svog stava već su se zadovoljavali time što su sabotirali definitivno rešenje agrarnog pitanja. Raznim zakonskim odlukama, uputstvima i drugim državnim merama odlagalo se sprovođenje agrarne reforme, što se uslovljavalo i povezivalo sa kolonizacijom čiji je osnovni cilj bio denacionalizacija i asimilacija makedonskog naroda. To se još kasnije može videti u zakonu o kolonizaciji donetom 1922 godine: "praktično kolonizacija je počela da se sprovodi još 1919 godine a pitanje čiflika iz raznih uzroka, definitivno će se razrešiti tek zakonom od 1931 - 1933 godine."¹⁴⁶

Sprovođenje agrarne reforme je odlagano iz razloga, što se i zemlja čiflika predviđjala u fond za podelu kolonistima.

Karakter kolonizacije zavisi od porekla subjekata i objekata kolonista. U zavisnosti od toga je i opravdanost ili neopravdanost iste. "Uredba o naseljavanju novih južnih krajeva", doneta septembra 1920 godine izmenjena je i dopunjena juna 1931 i 1933. godine. Prema ovim zakonima, u subjekte kolonizacije ubrajali su se: zemljoradnici i zanatlije siromašnog porekla sa cele teritorije Kraljevine SHS, dobrovoljci /u njih su ubrajani i zasluženi četnici/, niži državni službenici koji žive u pograničnim oblastima /15 kilometara duboko od granice/, doseljenici, koji su se dobrovoljno doselili i kupili zemlju. Domaće stanovništvo se posebnim paragrafom 13. u IV glavi zakona, takodje smatra subjektom i dopušta proširenje zemljišnih poseda siromašnim seljacima i u ataru susednih opština. Zakon je predviđao i dodelu zemlje agronomima u cilju podizanja uglednih gazdinstava /do 60 hektara/ kao i za drugama, privrednim i drugim organizacijama, državnim ustanovama, i siromašnim izbeglicama. Ako se detaljno razmotre svi članovi ovog zakona, zapaža se, da je kategorija četnika, kao jedan od subjekata, bila sa najvišim privilegijama. Nameće se zaključak, da je to bila cena koju su organi vlasti morali da plate čuvarima režima. Najveći posedi zemlje, našli su se ipak u rukama takozvanih ~~privatiz~~ privatnih kolonizatora. To su bili bogati ljudi, intelektualci ili političari, koji su koristeći nisku prodajnu cenu imanja kupovali i po 100 hektara zemlje sa svim inventarom. Njihovu zemlju su obradjivali siromašni ljudi, pauperizovani seljaci iz krajeva odakle su dolazili. "Milan Stojadinović, /docnije predsednik vlade stare Jugoslavije/ kupio je celo selo Kruševicu /Negotinsko/.... U strumičkom veliki kompleks zemlje kupio je kapitalističko preduzeće "Beta" , kralj Aleksandar je imao veliko imanje u Demir Kapiji koje mu je kupio radikalni režim državnim parama. Ovo imanje su

obradjivali vojnici.... Proizvodi se ovog imanja prodavani su na beogradskim pijacama u korist kraljeve privatne kase".¹⁴⁷

Veliki posedi zemlje kupovani po niskim, prodavani su docnije po visokom cenama. Ova pojava praćena je mnogim špekulantskim akcijama. Stanovništvo u takvim krajevima i selima, promenilo je samo gospodare. Sada su kao nadničari radili na zemlji novih gospodara. Uopšte, u sprovođenju zakonskih odredbi kao i samoj kolonizaciji, pravljena je razlika između agrarnih interesata iz mesta i doseljenih kolonista, kao subjekata kolonizacije. Zakonske odluke o zabrani i kažnjavanju lica zbog zloupotreba pri razrešavanju feudalnih odnosa na teritoriji Vardarske Makedonije nisu primenjivane. Dopunom zakona o kolonizaciji od 1931 i 1933 godine razlika u visini poseda se povećavala. Povećan je zemljišni maksimum doseljenika u odnosu na starosedeoce. Tako se događalo da su makedonski seljaci u mnogim krajevima ostajali bez dovoljno zemlje i uzimali pod najam zemlju kolonista, a ovi se vraćali u krajeve odakle su bili i došli.

Kolonizacija Vardarske Makedonije bila je naročito intenzivna prvih 4 - 5 godina. Radikalni prvaci, u cilju što masovnijeg naseljavanja Vardarske Makedonije, služili su se obećanjima i prevarama, uveravajući zainteresovane o neizmernoj plodnosti velikih kompleksa slobodne neobradjene zemlje. Međutim, taj drugi faktor kolonizacije, objekat naseljavanja činila je jedino: državna zemlja, opštinska i seoska /što nije odgovaralo potrebama određenih opština i sela/, napuštena zemlja privatnih sopstvenika i čivčija, imanja odmetnika i zemlja privatnih lica iznad zakonskog maksimuma. Kako organi vlasti nisu imali uvid u veličinu slobodnog prostora za naseljavanje, u prvim poratnim godinama, pretila je opasnost od stvaranja krupnog političkog problema od ovog

pitanja. Zbog toga su docnije usledila brojna ograničenja. U nedostatku slobodnog prostora, vlasti su otkupljivale kuće i imanja Turaka i Arnauta koji su se spremali za iseljavanje. Davana su obećanja i o preduzimanju melioracionih radova u cilju povećanja slobodnog prostora. Efekat ovakve propagande u početku je bio veliki. Kretanje je bilo uglavnom usmereno ka jugoistoku, što je imalo i političkih razloga. Cilj organa vlasti je bio da se nasele prvenstveno pogranične oblasti prema Bugarskoj.

Kada se pogledaju rezultati ove politike radikala, zapaža se, diskriminacija prema makedonskom življu. Od ukupnog agrarnog fonda, makedonsko demorodačko stanovništvo dobilo je samo 39,55% i samo posede srednje veličine tj. po 3,44 hektara, dok su kolonisti dobijali prosečno iznad 15 hektara. Sem toga, podela zemlje makedonskim seljacima praćena je i drugim pojavama. Sa ciljem da se unutar njihovih redova stvori razdor i netrpeljivost, pri podeli je uziman u obzir i faktor lojalnosti i "zasluga" prema organima nove vlasti. Tako se talas nezadovoljstva povećava. Privreda nije bila u mogućnosti da primi višak radne snage, koja je pristizala sa sela, i sa teritorije Makedonije veliki broj ljudi odlazi u pečalbu.

Politiku diskriminacije i denacionalizacije prema makedonskom življu, radikalske vlast je sprovodila i preko činovničkog aparata, prosvete i crkve. Zabranjena je bila upotreba maternjeg jezika ne samo u školama već i van nje. List "Socijalistička Zora" je navodio da su ljudi, koji nisu znali da se služe srpskim jezikom, nazivani listom "bugarašima". Kada se detaljno razmotri tok kolonizacije, pravci kretanja, postupci i metode samog izvođenja, izvlači se zaključak, da je osnovni cilj kolonizacije bio denacionalizacija i asimilacija makedonskog življa.

Ekonomski ciljevi koji su preko štampe u javnost širili radikali u procesu kolonizacije predstavljajući Vardarsku Makedoniju "obećanom zemljom" nemaju nikakvog opravdanja. Siromašnim slojevima u novostvorenoj državnoj zajednici više bi odgovarali plodni delovi Slavonije i Vojvodine. Međutim, oni su naseljavani u neplodne i močvarne delove Vardarske Makedonije, gde im klimatski uslovi vrlo često ni najmanje nisu odgovarali. Od malarije je naročito stradao naseljenički podmladak - deca.

"Izdvajajući jedan mali procenat naseljenika koji su se kolonizirali odmah posle rata, doneli svoj domaći i stočni inventar, dobili dobru obradivu zemlju te postavili svoja domaćinstva i donekle ih ojačali, svi ostali naseljenici su u takvom materijalnom položaju da se to graniči sa stvarnom sirotinjom. Od blizu 60000 stanovnika koliko otpada na naseljenike, jedva da je 1/5 njih u povoljnijem materijalnom položaju. Doseljeni u poslednje vreme bez ikakve imovine na krčevinama ili zemljišta koje tek treba privoditi kulturi, kolonisti su postali proleterijat našeg sela. Oni imaju da prodju kroz niz tortura, kroz krajnju bedu, dok osposobe zemljište za oranje i dobiju prvu žetvu."¹⁴⁸ U 280 kolonija koliko ih je bilo u Makedoniji do 1940 godine živelo je 4167 porodica kolonista.

Kada se ovo ima u vidu, izvlači se zaključak, da je veliki broj kolonista bio u vrlo nezavidnom ekonomskom položaju. "Ipak na njih je domaće stanovništvo gledalo kao na povlašćene uzurpatore zemlje. U uslovima kada domaće stanovništvo nije imalo ni okućnice a doseljenicima dodeljivane ne samo oranice i utrine, pašnjaci i drugo na šta su i oni polagali pravo ponegde posvedočeno i tapijom, stvarala se pritajena ili otvorena netrpeljivost. Ovu netrpeljivost pogoršavale su i terorističke organizacije i odmetničke

grupe /komite i kačaci/ stvarajući tako i ličnu i imovinsku nesigurnost."¹⁴⁹

Kada se pažljivo razmotri taj dugi proces sprovođenja agrarne reforme i kolonizacije koji je godinama trajao, izvlači se zaključak da je radikalna vladajuća partija sve što je ispravno planirala, napustila, sve što je pravo započela iskrivila u praksi. Osnovna namera ove politike bila je da se naseljavanjem kolonista promeni nacionalni sastav stanovništva i tako stvori oslonac režima što je još 1913 godine izazvalo proteste makedonskog stanovništva.

"Mnoga nasilja koja sada Srbi pripremaju nad makedonskim slovenskim stanovništvom, u želji da ga po svaku cenu učine srpskim, ipak ne mogu brzo dovesti do očekivanih rezultata. Makedonci su uporni i usudjuju se s protestima obraćati kulturnom svetu i Slovenstvu. Zbog toga taktika Srba ima drugu stranu - kolonizaciju novih zemalja, naseljavanje nepokorne i nemirne Makedonije srpskim elementima."¹⁵⁰

VII. PROSVETNA POLITIKA RADIKALNE PARTIJE U VARDARSKOJ MAKEDONIJI

Prethodnicu konačnom osvajanju Makedonije i njenoj podeli između triju buržoaskih balkanskih država činila je dobro osmišljena i organizovana propaganda, čije začetke nalazimo još u poslednjim decenijama XIX veka. Mlada buržoazija triju balkanskih država, nije mogla da zamaha svojim ambicijama bez osvajačkih pretenzija nad Makedonijom. Kultura, prosveta i crkva, bile su idealne forme za ostvarivanje ovih planova.

Sve političke buržoaske partije u Srbiji, pokazivale su takve aspiracije, ali su ipak prednjačili radikali. Ova srpska buržoaska politička partija je u ostalom vremenski i najduže ostala

na kormilu države. 1886 godine još u vreme liberalno-radikalnog režima, osnovano je u Srbiji po primeru grčkog Silogosa i bugarskog društva, "SV. Kirila i Metodija" patriotsko društvo "Sveti Sava". "To društvo je radilo na jačanju nacionalne svesti u svim srpskim zemljama, mislilo je u prvom redu na Makedoniju. 1887 i 1888 godine naše poslanstvo u Carigradu, štampalo je kalendar i bukvar, polu na čisto srpskom jeziku, polu na makedonskom dijalektu. Društvo "Sveti Sava" školovalo je djake iz Makedonije, i to je bilo sve. Naša propaganda u Makedoniji tražila je još svoj put".¹⁵¹

Dolaskom radikala, završava se organizacija propagande u Makedoniji, tj. 1889 godine odeljenje "za škole i crkve van Srbije" /ogranak društva Sv. Sava/ premešta se iz ministarstva prosvete u ministarstvo inostranih dela. Ovo je učinjeno iz razloga, što su srpski konzulati i poslanstva u Turskoj, preko kojih se vršila propaganda bili pod kontrolom ministarstva spoljnih poslova. Aktivnost ovih kao i docnije otvorenih konzulata u Bitolju i Prištini 1892 godine brzo je došla u sukob sa propagandom Grka i Bugara. Turska kao feudalna država nikada nije prosvetu i kulturu smatrala državnom, već verskom brigom. Zahvaljujući svojim dobro organizovanim crkvenim organizacijama, Bugari i Grci su već imali škole na čitavoj teritoriji Makedonije. Zbog toga širenje srpske propagande preko škola i crkava neminovno je moralo da dovede do sukoba, sa grčkom i bugarskom propagandom. Pokušaji podele interesnih sfera putem pregovora između srpske i grčke vlade završili su se 1892 godine neuspehom. Kamen spoticanja bili su Bitolj i Solun. Grci su i dalje imali svoje škole i crkve između Šare i Jadranskog mora a Srbi samo svoje konzulate. Neuspesi u pregovorima sa Grčkom uputili su srpsku vladu na Rusiju kao poslednju nadu svoje propagande koja je zbog svog uticaja na Balkanu, želela saradnju i sa

Bugarima i Srbima. Tako je radikalna vlada i ako bez mnogo uspeha, jasno uočila poteškoće propagande u Makedoniji i tražila načina da ih ukloni. Glavnu reč u srpskoj propagandi imala je srpska vlada kojoj je bilo od 1889 godine podređeno društvo "Sveti Sava". Ovo društvo je za Makedonce koji su dolazili u Srbiju, osnovalo dve škole: Svetosavsku večernju i Svetosavsku pripremnu školu. U prvoj su opismenjivani makedonski pečalbari a u drugoj su se školovali učitelji. Vaspitanje je sprovedjeno u velikosrpskom duhu. Uz pomoć vlade i društva u Makedoniji i Staroj Srbiji otvoreno je 37 škola sa 54 učitelja. Društvo je izdavalo i svoj godišnjak, rasturalo knjige, držalo velike skupove, štampalo izveštaje o svom radu a pitomci društva prikazivani su apostolima narodne misli i kulturnim komitama. "Društvo Sv. Sava stoji spremno na svom starom mestu sa svojom starom devizom: brat je mio ma koje vere bio i sa svojim starim programom da širi prosvetu i ~~njz~~ neguje nacionalno osećanje i vrline svim sredstvima koja mu stoje na raspolaganju".¹⁵² Sa svoje strane, vlada je preko ministra prosvete i spoljnih poslova sprovodila u delo svoje propagandne planove kao i preko konzulata u Skoplju i Solunu. Za glavnog referenta "za srpske poslove u Staroj Srbiji i Makedoniji postavljen je Vladimir Karić" koji je do kraja 1889 godine bio šef odeljenja za propagandu a posle toga konzul u Skoplju. "Za ličnost Karića vezani su ozbiljniji uspesi srpske propagande u Makedoniji počev od 1889 godine. Kada je dobro proučio uslove u Makedoniji i položaj srpske propagande u njoj, Karić je došao do zaključka, da se samo preko koloniziranja srpskih porodica u velikim centrima Makedonije propaganda može proširiti, uhvatiti dublje korene i uspešno parirati bugarskoj propagandi koja je u to vreme bila najjača".¹⁵³

Predlog Karića je od strane vlade ocenjen pozitivnim i prihvaćen. Posle sastanka sa srpskim konzulima /iz Skoplja, Bitolja i Soluna/ date su detaljne instrukcije za stvaranje srpskih kolonija u Skoplju i Bitolju. Medju kolonistima prednjačili su učitelji, intelektualci, lekari. Jednog od njih Dr. Šuškalovića, sam Nikola Pašić ispratio je rečima: "Gospodine doktore raduje me što idete tamo. Podjite i radite šta znate i kako znate, samo gledajte da ostanete tamo i sačekate nas, kada stignemo sa vojskom".¹⁵⁴ Svojim bliskim vezama sa svim ostalim konzulima on je u Skoplju, razvio živu propagandnu aktivnost. Mihajlo Ristić, konzul iz Bitolja konstatuje veliki uspeh kolonizovanih porodica na polju propagande i zahteva od vlade stvaranje novih. Tako se srpska propaganda u doba Karića postepeno širi i na ostale krajeve Makedonije, pridobijajući za svoju politiku negde više, negde manje ljudi. Oslonivši se na relativno mali broj odabranih ljudi i uz pomoć policije ne birajući sredstva u postizanju cilja, Karić je zaboravljao i nije opazio jednu činjenicu. Naime, on nije zapazio onaj fanatizam uverenja, ono požrtvovanje za ideju, onaj borbeni gotovo samoubilački idealizam koji je postojao medju Makedoncima. Prema načinu rada i primenjivanim sredstvima, srpska propaganda do 1903 godine ima uglavnom miran tok - kulturno prosvetne aktivnosti.

Velikosrpska buržoazija brzo je shvatila da se preko škole i prosvete može najlakše uticati na ljudsku svest i vršiti denacionalizacija. "Pristupajući praktičnoj realizaciji ove politike, posle balkanskih ratova, srpska radikalna buržoazija otvara dve pune gimnazije u Skoplju i Bitolju sa zadatkom da prihvate svu decu iz cele Južne Srbije tj. Kosova i Makedonije. U isto vreme u: Velesu, Štipu, Ohridu, Resnu, Kumanovu, Tetovu, Krivoj Palanci i Kratovu otvorene su nepotpune gimnazije."¹⁵⁵

Posle prvog svetskog rata na teritoriji Makedonije raste broj osnovnih, srednjih škola, naučnih društava itd. Filozofski fakultet u Skoplju otvoren je kraljevim ukazom od 2. februara 1920 godine. Od stručnih škola radile su: trgovačka i učiteljska u Skoplju, učiteljska u Prilepu, poljoprivredna škola i bogoslavijska u Bitolju. No i pored toga, u školskoj 1922 i 1923 godini na teritoriji cele oblasti, usled nedostatka prosvetnog kadra nisu radile 130 škole sa 143 odeljenja, a 8 škola sa 57 odeljenja usled nedostatka zgrada. "U celini, u Vardarskoj prosvetnoj oblasti, navedene godine bilo je obuhvaćeno ukupno 32955 učenika tj. 6034 više od prethodne godine."¹⁵⁶

"U organizacionom pogledu Vardarska Makedonija je predstavljala jedinstvenu prosvetnu oblast koju su činila 5 prosvetna okruga: Skopski, Kumanovski, Bregalnički, Tikveški i Tetovski".¹⁵⁷

Osnovni cilj svih školskih ustanova je bio: gušiti svaku nit nacionalne svesti i želju za zavodjenjem maternjeg jezika, uz primenu svih sredstava prinude /kazne, progoni, teror/. Vlada Nikole Pašića je pokazivala samo izvesnu toleranciju prema turskom jeziku, dok su ostali, u prvom redu makedonski, bili uvek najstroži zabranjivani.*

U cilju ostvarenja osvajačkih ciljeva i ambicija buržoazije, broj škola, obuhvaćene dece i prosvetnog kadra se iz godine u godinu povećavao. "Kako je to izgledalo po okruzima za osnovne škole i prosvetne radnike za školsku 1923,24 godinu može da posluži i ova uporedna tabela:"¹⁵⁸

Okrug	Školska god		Odeljenje u šk. god.		Nastavnici u šk. god.		Prazna mesta
	1923	1924	1923	1924	1923	1924	
Bitoljski	136	139	292	300	184	286	14
Bregalnički	71	71	151	151	72	174	4
Kumanovski	82	83	150	157	108	154	2
Ohridski	84	84	127	127	168	105	22
Skopski	71	72	202	203	152	202	1
Tetovski	120	122	196	202	116	197	5
Tikveški	81	82	145	148	102	133	5

Naravno, to je iziskivalo i velika materijalna sredstva. Samo u 1925 godini za potrebe osnovnog školstva na teritoriji Makedonije odobrena su sredstva u visini od 12 miliona dinara i 4 miliona rezerve. Ali ni ovom sumom nisu bili zadovoljni predstavnici lokalne vlasti i zahtevali su zaključenje zajma za novih sto škola. Uporedo sa osnovnim obnavljaju se posle Prvog svetskog rata sve gimnazije. Prvi put su bile otvorene gimnazije u Strumici i Kavadarima. Potpune gimnazije imali su gradovi: Bitolj, Veles, Kumanovo, Ohrid, Prilep, Skoplje i Štip a nepotpune gimnazije: Djevdjelija, Resen, Kavadarci, Strumica i Tetovo. Otvaranjem filozofskog fakulteta trebalo je kompletirati obrazovni proces u Makedoniji u svim njegovim fazama, koji će omogućiti stvaranje makedonske inteligencije, spremne da ostvaruje režimske ciljeve. Nametanjem srpskog jezika preko svih ovih školskih institucija, po mišljenju buržoazije, bila je najbolja forma za denacionalizaciju makedonskog življa. Akcije prosvetnih vlasti bile su potpomagane i od brojnih društava, sportskih i drugih organizacija i udruženja kao što su bili SRNAO i Orjuna, "Udruženje protiv bugarskih bandita" sa centrom u Štipu, "Udruženje Južnosrbijanaca" osnovano kao "Udruženje Srba iz Južne Srbije u Beogradu" 1923 godine namenjeno pečalbarima i studentima iz Makedonije. "Postojao je i tzv. "Odbrambeni komitet" sastavljen isključivo od vojnih vlasti i eksponenata buržoaskih partija. Zadatak mu je bio da pazi na raspoloženje među stanovništvom i oficirima. On je u svojim rukama držao ceo mobilizatorski plan."¹⁵⁹

Najveću nadu velikosrpska buržoazija je polagala u omladinu. Medjutim bilo je makedonskih studenata koji su se školovali i po drugim gradovima u Beogradu, Zagrebu. Oni su tamo daleko od kontrole srpskih vlasti, bili vrlo brzo obuhvaćeni progresivnim revolucionarnim kretanjem. Tako je u sudaru sa stvarnošću veliko-

srpska buržoazija, koja je preko ovako koncipirane prosvetne politike, nameravala da brzo i lako reši makedonsko pitanje, počela da doživljava razočarenje. "Samo dve do tri godine po završetku rata nosioci velikosrpskog režima u Makedoniji počeli su da misle o redukciranju srednjih škola u Makedoniji i selekciji prosvetnog kadra koji se tamo šalje."¹⁶⁰

Prosvetni inspektor Obradović "U izveštaju 1924 - 1925 godine u vezi sa istim problemom predlaže: da se reducira broj gimnazija, na način koji će omogućiti da ostanu samo po jedna četvororazredna gimnazija u svakom okružnom mestu, a pune gimnazije da ostanu samo u Skoplju i Bitolju; da se ukine filozofski fakultet u Skoplju".¹⁶¹

Razočaran rezultatima ove politike dr Dušan Budimirović je obaveštavao 1929 godine u referatu kralja: "Kada već dodjoh na ovo pitanje, osećam se slobodnim, najiskrenije da kažem, Vašem Veličanstvu, da se u Štipskoj, Bregalničkoj a osobito Bitoljskoj oblasti ne treba da dozvoli ni jedna više gimnazija, već samo niže sa četiri razreda, budući da iz ovih škola izlazi omladina koja je protiv nas. To što mi u školama do podne izgradimo, po podne kući se poruši. O ovom pitanju, takodje imam puno usmeno da referišem. Jedini izlaz iz ovog položaja je internatska nastava."¹⁶²

U kriznoj 1929 godini kada brojne suprotnosti u zemlji: nacionalne, socijalne i političke, kralj pokušava da reši zavodjenjem vojne diktature dolazi do promena na planu prosvetne politike. "1. Pet punih gimnazija u Makedoniji: u Kumanovu, Štipu, Velesu, Prilepu i Ohridu se pretvara u niže; 2. Ukinute su 4 niže gimnazije: u Resnu, Kičevu, Debru, Strumici; 3. Ukinuta je učiteljska škola u Prilepu".¹⁶³

Ograničena je bila i slobodna štampa. Listovi koji nisu

bili pod direktnom kontrolom režima nisu izlazili. To je bio razlog što je Vardarska Makedonija imala najnerazvijeniju štampu na čitavoj teritoriji Jugoslavije. Gledišta i ciljeve Radikalne stranke zastupao je list "Naša Stara Srbija". U Skoplju je kao dnevni list izlazio "Privredni glasnik" koga je uređivao Gliša Elezović, a zatim i "Skopski glasnik" koga je finansirao Grk Beras a uređivao Rade Karadžić. Od maja 1923 godine u Skoplju izlazi i list "Vardar". Političke partije koriste lokalne listove za širenje svoje stranačke propagande, osvajanje političkih položaja i pridobijanje glasača.

Velikosrpska buržoazija je preduzimala niz mera da odvoji makedonsku omladinu od svih revolucionarnih strujanja. Nastojalo se, skoro po pravilu, da svršeni učenici civilnih i vojnih škola započnu svoju karijeru u Srbiji ili bar provedu po par prvih godina službe u njoj. No i ova forma pritiska se nije pokazala dovoljno efikasnom u nastojanjima velikosrpske vladajuće, radikalne buržoazije u ostvarenju njene denacionalizatorske i asimilatorske politike. Postepeno, i u periodu 20 - 30 godina sazreva i misao o osobenosti ne samo makedonske nacije već i jezika kao jezika pisane reči, jezika kulture i literarnog izražavanja. Ovakvi zahtevi dovodili su buržoaziju do očajanja. Negiranje postojanja makedonskog jezika bio je glavni argument za negiranje makedonske autonomije.

Pitanje autonomije podržala je praktično radnička klasa i njena avangarda KPJ. "Još u legalnom periodu, osobito u izbornoj borbi KPJ u Makedoniji svoju propagandu vodi na makedonskom jeziku".¹⁶⁴

"U rezoluciji trećeg Kongresa u Beču 1926 godine od Partije se traži da povede borbu za "neograničenu upotrebu maternjeg jezika svuda i na svakom mestu."¹⁶⁵

Podrška koju je KPJ pružala makedonskom narodu na putu borbe za njegovo nacionalno oslobođenje nije imala samo formu pisane reči. Ona je bila mnogostruka. "U Bitolju, Štipu, Kumanovu i drugim mestima u Makedoniji, prve borbene akcije mladih generacija i ako nesigurne u svojim počecima, povezane su sa podrškom progresivnih prosvetnih radnika, najčešće iz sredine srpskih progresivnih snaga."¹⁶⁶

D E O T R E Ć I

ŠESTOJANUARSKA DIKTATURA

1. Politički život u Kraljevini SHS u oči zavodjenja diktature

U periodu od 1918 - 1928 godine tj. prvoj deceniji postojanja novostvorene države, nacionalne, socijalne i političke suprotnosti su toliko narasle da je pseudoparlamentarni sistem u Kraljevini SHS morao da se suoči sa još većom krizom u zemlji. Aleksandar Karadjordjević izlaz iz krize vidi u zavodjenju još reakcionarnijeg režima - diktature tj. otvorenog apsolutizma.

Vrhovi državne uprave bili su zahvaćeni korupcijom, političke stranke su vodile međjusobnu borbu, narod je bio razočaran u sistem buržoaskog parlamentarizma. Visoki vladini funkcioneri, stvarali su razne transakcije sa stranim zajmovima, špekulisali državnim vrednosnim papirima i obaveznicama ratne štete. Tako je Milan Stojadinović bio član upravnih odbora u nizu bankarskih i industrijskih institucija. Milan Srškić je sudelovao u eksploataciji šumskog bogatstva Bosne i Hercegovine i dobijao ogromne zarade, Niko Perić bio je učesnik u mnogobrojnim aferama stare Jugoslavije, a istovremeno svi su oni bili ministri ili predsednici raznih ministarskih saveta. U korupcionaškim poduhvatima učestvovao je i sam dvor i kralj Aleksandar, koji je bio akcionar i vlasnik mnogih privrednih preduzeća.

Kao reakcija na politički režim Kraljevine SHS, stvarala se nova opoziciona grupa u Skupštini, pod imenom "Seljačko-demokratska koalicija" na čelu koje su bili, Radić i Pribićević. Oni su pokrenuli pitanje zloupotrebe vlasti i korupcije. Kroz svoje diskusije su iznosili sva nedela policije. Kada je poslanik Sava

Kosanović predložio da se raspravlja o režimu "Glavnjače" tj. ne-ljudskog postupka beogradske uprave grada prema zatvorenicima, u Skupštini je došlo čak i do tuče između vladine stranke i opozicije. Zbog toga i drugih sličnih pojava, opozicija je predložila da se donese zakon o zaštiti poslanika. Odnosi među poslanicima u Skupštini bili su sve neprijateljskiji. "Već za vreme ovih međusobnih izazivanja i optuživanja zapazilo se u redovima Radikalne stranke izvesno grupisanje poslanika. U skupštinskim klupama na krajnjoj desnici sedeli su zajedno, mirno i bez reči, glavešine Boža Maksimović i Milan Srškić, protivnici Velje Vukićevića /predsednika vlade/, najtešnji saradnici "Bele ruke" i velikosrpske klike, koji su tražili nove mogućnosti kako bi radikalno i na vreme, kratkim putem likvidirali za njih naopake protivsrpske i protiv državne struje koje bi mogle poremetiti njihove planove za učvršćenje srpske hegemonije i iskorišćavanje opštih državnih i nacionalnih dobara za njihove sebične ciljeve."¹⁶⁷

Dok se ovakva atmosfera napetosti i oštarih konfrontacija između vladinih stranaka i opozicija u Skupštini produžavala, u dvoru su se završavale pripreme za zavedenje monarhofašističke diktature. Takva je bila atmosfera u oči burne sednice od 20. juna 1928 godine kada su u Skupštini Kraljevine SHS ispaljeni i pravi meci tj. pale ljudske žrtve. Tog dana /20. juna 1928. godine/, narodni poslanik - radikal Puniša Račić, blizak Pašiću, pucao je u Stjepana Radića, vodju Hrvatsko-seljačke stranke i smrtno ga ranio.

Posle ovog događaja pala je vlada Velje Vukićevića, a novu vladu je obrazovao Anton Korošec. U ovu vladu prvi put ulazi radikal Dragiša Cvetković, koji ubrzo postaje bliski prijatelj Korošeca. Ovo ubistvo organizovali su velikosrpski krugovi bliski dvoru, koji su hteli da se na ovaj način razračunaju sa najistaknu-

tijim predstavnicima opozicije i kompromituju višepartijski parlamentarni sistem. Posle ovog događaja, poslanici Hrvatske seljačke koalicije, prenose svoje sedišta iz Beograda u Zagreb, odriču se sudelovanja u radu Skupštine, i zahtevaju raspisivanje slobodnih izbora za novu Skupštinu. Njihovim zahtevima nije udovoljeno. Vlada Antona Korošeca nije imala snage da sredi stanje u zemlji.

2. Šestojanuarska diktatura i stav Radikalne partije prema diktaturi

Postojeće nepovoljne političke i ekonomske prilike kralj je smatrao idealnim za zavedenje diktature u zemlji i likvidaciju parlamentarizma. Posle niza konsultacija sa istaknutim vladinim partijskim prvacima, u decembru 1928 godine, kralj 6. januara 1929. godine izdaje proglas u kome ističe: "Nastupio je čas kada između kralja i naroda ne može i ne sme biti posrednika." On ukida Vidozdanski ustav, raspušta Skupštinu i političke stranke i organizacije, sav ustavni i politički život, suspenduje sve građanske i političke slobode, nezavisnost sudija, organizuje specijalni državni sud itd..

Odlučujuću reč u pripremi svega ovog, imali su njegovi saradnici, radikali Boža Maksimović i Milan Srškić. Novu vladu je formirao general Petar Živković komandant kraljevske garde. Na mesto Ustava izdat je Zakon o kraljevoj vlasti i državnoj upravi, koji predstavlja akt otvorenog samodržavlja. Po ovom zakonu kraljeva ličnost bila je neprikosnovenjena. On nije mogao biti tužen niti pozvan na odgovornost. Država je dobila ime "Kraljevina Jugoslavija" i podeljena na 9 banovina /Dravska, Savska, Vrbaska, Drinska, Primorske, Zetska, Dunavska, Moravska i Vardarska/ sa ciljem da se

cepanjem nacionalnih i istorijskih individualnosti oslabi i smanji otpor pojedinih zemalja protiv centralističkog sistema. Banovine, na čelu sa banom, /koga je postavljao kralj/ nisu imale nikakvu stvarnu autonomiju.

Radikali su bili uvereni, da će u novom kraljevom režimu i dalje nastaviti sa svojom započetom metodom upravljanja, preko svojih glavara po srezovima pa sve do ministarskih vrhova: Uzunovića, Maksimovića, Srškića, i s toga nije čudo, što su odmah prihvatili kraljevu diktaturu kao jedini izlaz iz krize. "Od ovih je dolazio vapaj koji je razdirao kraljevu dušu a koji je kralj u manifestu nazvao vapajem narodnih masa."¹⁶⁸ Poznato je da su radikali imali veliki broj svojih pristalica među nepismenim srpskim seljaštvom, kojim su godinama vladali, i koji je lokalnim radikalnim prvacima i njihovim lažima i demagoškim istupanjima verovao. Zato se i dogodilo, da je kraljeva diktatura prihvaćena kao potreba, zbog Hrvata, koji hoće da se odvoje od Srbije. U državnim vrhovima sedeli su radikalni prvaci i to je moglo da se koristi samo kao potvrda "istinitosti" ovakvih tvrdnji. "Ne bojte se braćo, radikali opet vladaju, govorili su zelenaši, izvoznici i seoski boga- taši, oni nisu ni grešili, jer su radikalni pokvarenjaci s vrhova stranke produžili sa korupcijom, bogaćenjem i iskorišćavanjem slabijih, što je za njih značilo vlast u pravom smislu te reči".¹⁶⁹ Centralna figura u zemlji zavodjenjem diktature postaje kralj, njegov predsednik general Petar Živković a zatim i ministri. Pravom ko- je mu je dvorska klika poklonila, kralj se obilato koristio. Oduvek slab prema novcu i bogaćenju, a naročito zlatu, on nastoji ne bira- jući sredstva, da se što pre i što više obogati. U Makedoniji koju on pod imenom "Južna Srbija" tretira kao svoj posed koristi ogro- mno imanje u "Demir Kapiji" i upušta se u brojne novčane mahinaci- je u zemlji.

Policija i žandarmi bili su prisutni u svakom kutku zemlje. U Vardarskoj Makedoniji je i reč "politika" bila kažnjiva. Radikali su u licu bana Žike Lazića našli odličnog eksponenta svoje politike pritiska, denacionalizacije i asimilacije makedonskog življa. Po njegovim rečima, u Vardarskoj Makedoniji je živio samo srpski narod i jedna nacionalna manjina, a nju je činila "šaka turskih kolonista". Sam kralj je o makedonskom pitanju imao ovakvo mišljenje. "U Makedoniji žive kompaktno Srbi, isti onakvi kakvi su šumadijski Srbi."¹⁷⁰

Makedonija nije bila samo obećana zemlja za radikale, već i poprište borbe nad kojim su se lomila koplja dveju buržoaskih partija: Radikalne i Demokratske. Kao ministar unutrašnjih poslova i provereni radikal, Žika Lazić je još 1924 godine za vreme kratke vlade Demokrata, na čelu sa Davidovićem, uz pomoć sebi verne policije, organizovao kačakačke bande regrutovane od Albanaca koje su trebale da haraju makedonskim selima i posluže kao "siguran dokaz" o neredima na jugu zemlje i nesposobnosti demokrata da vladaju njome. Novom teritorijalnom podelom države, Vardarska Makedonija je sa delom Južne Srbije i Kosova ušla u sklop Vardarske banovine. Novo ime koje je dato državi trebalo je da znači novu "višu" etapu u izrastanju tj. stapanju naroda. U stvari, pod novim imenom tražila se forma za još veće gušenje potlačenih nacija. Ban Vardarske banovine, Žika Lazić, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova kraljeve vlade organizuje upravljanje zemljom preko hapšenja, procesa i ubistava. Tako je pod pritiskom diktature, zamro javni i politički život u Vardarskoj Makedoniji. Vlada je ulagala napore da ojača rad četničke organizacije - Narodne odbrane. Njome su u Makedoniji rukovodili Ilija Trifunović - Birčanin, general Ristić i mitropolit Josif. 11. januara 1931 godine formirano je novo udruže-

nje pod imenom: "Udruženje jugoslovenske omladine Vardarske banovine." Ono je trebalo da se bori za sprovođenje unitarističke velikodržavne politike sa devizom: "Jaka i jedinstvena Jugoslavija, sa jednim jugoslovenskim narodom osovina je Balkana i integralne Jugoslavije koja će obuhvatiti sve Južne Slovene".¹⁷¹ Koliko je ovo udruženje bilo nepopularno govori i podatak, da su samo jedva desetina buržoaskih karijerista postali njegovi članovi.

Tako je po zavodjenju apsolutističko-diktatorskog režima u Makedoniji, proces ugnjetavnja naroda na nacionalnom i ekonomskom planu nastavljen sa još većom žestinom uz primenu novih formi.

Svetozar Pribićević iznosi svoje mišljenje i svoj sud o diktaturi i njenim posledicama i kaže: "Kakvi su rezultati diktature? Na nacionalnom polju Srbi i Hrvati u svojoj istoriji nisu nikada bili tako daleko jedni od drugih kao što su danas. Na ekonomskom: Jugoslavija je bankrotirala i ako to još nije formalno proglašeno. Radničke klase u Jugoslaviji su ispod nivoa koji je potreban za ljudski život i neshvatljivo je kako radnici mogu uopšte da žive i kako ta situacija ne izazove nikakvu reakciju u Društvu naroda... Seljaštvo u Jugoslaviji, koje predstavlja blizu 80% stanovništva, naprosto je oterano na prosjački štap".¹⁷²

3. Prve godine monarhofašističke diktature u Makedoniji

Na putu daljeg uspostavljanja i učvršćivanja apsolutističko-diktatorskog režima u Jugoslaviji predstavlja i odluka o ukidanju starih opštinskih uprava i zavodjenju novih, kraljevih ukazom, na čijem čelu dolaze ljudi, odani kralju.

U takvoj klimi proganjana je svaka politička i nacionalna manifestacija makedonskog življa. Najstrožije se zabranji-

vala upotreba makedonskog jezika a "naturala se zvanična doktrina o jedinstvenoj jugoslovenskoj naciji."¹⁷³

Najveći protivnici diktatorskog režima u Makedoniji bile su ilegalne organizacije kao: KPJ, VMRO /Ujedinjena/ i SKOJ. Poznato je da je KPJ pogrešno ocenjujući stanje u zemlji apelovala na ustanak za "vlast radnika i seljaka" što se pokazalo neopravdanim. Došlo je do masovnog hapšenja članova Partije i SKOJ-a i u Makedoniji. "Istovremeno je uhapšeno 113 pripadnika i simpatizera VMRO /Ujedinjene/ iz Velesa, Skoplja, Prilepa, Kavadar, Štipa i drugih mesta i konačno su likvidirane organizacije VMRO /Ujedinjene/ u jugoslovenskom delu Makedonije."¹⁷⁴

Denacionalizatorska i asimilatorska politika prema makedonskom življu u prvim godinama diktature vrši se i preko škola. Restrikcija škola vršena je samo na teritoriji Makedonije, što je imalo **dalekosežne** negativne posledice na duhovni razvoj širokih narodnih masa u Makedoniji. Tako je u periodu najoštrijeg pritiska monarhofašističke diktature /1929 - 1931 godine/, zamro javni i politički život u Makedoniji. Održavane su samo zvanične proslave državnih praznika.

Na suprot zabranjenim organizacijama, osnovane su režimske tzv. "nacionalne" organizacije kao što su "Soko", "Jadranska straža", "Kolo srpskih sestara" i dr.. I pored svih nastojanja vlasti, ove organizacije nisu mogle da puste korene u masama. I pored svih nastojanja da uguši svaku slobodnu misao, diktatura je počela da slabi, jer je nailazila na sve veći otpor i revolt širokih narodnih masa. Kao posledica krize diktature nastalo je izvesno poboljšanje političkih prilika, što se osetilo i u Makedoniji. Slabljenje diktature, bilo je uslovljeno kako privrednim tako i spoljnopolitičkim faktorima. Da bi izbegao direktnu odgovornost

zbog teškog stanja u zemlji, i krivicu bacio na druge, kralj je 3. septembra 1931 godine izdao novi Ustav. Ovaj Ustav je predviđao reorganizaciju države i uvođenje u život 2 predstavnička tela: Skupštine i Senat. Vlada je i dalje bila odgovorna kralju a ne Skupštini. Veliki broj senatora imenovao je kralj. Na osnovu toga proizilazi zaključak da je parlament bio samo forma i da je Ustavom kralj samo sankcionisao svoju diktaturu.

Po novom izbornom zakonu, potvrđivane su samo one kandidatske liste koje su imale kandidate u svim izbornim srezovima tj. u celoj zemlji. Na osnovu ovog zakona, javnim glasanjem su sprovedeni izbori za narodne poslanike 8. novembra 1931 godine i istaknuta je samo jedna kandidatska lista sa predsednikom vlade Petrom Živkovićem. Sa ovakvim izborima nije se mogla očekivati ni kakva stvarna promena na putu demokratizacije vlasti u zemlji.

Iste 1931 godine meseca decembra obrazovana je nova politička stranka, dirigovana iz redova dvorske kamarile pod imenom: Jugoslovenska nacionalna stranka /JNS/, nju su činili: desni radikalski elementi, disidenti drugih političkih partija koje je vlada pridobila za svoju politiku kao, i svi oni koji su od vlade iščekivali neke koristi. Njen program je bio nacionalno unitaristički i centralistički, što znači da je ona propagirala centralizam i posle proglašenog ustava. Osnovicu njene propagande činila je borba za integralno-jugoslovenski nacionalni unitarizam. Tvorcí programa bili su: Nikola Uzunović, Milan Srškić, Boža Maksimović i drugi raniji radikalni prvaci.

Nekada poznati borci za velikosrpski hegemonizam oni su iz vlastitih političkih, i ekonomskih interesa na čelu nove stranke propagirali i borili se za jačanje i učvršćenje centralističke monarhije. Pa čak i u nazivu stranke nastaju promene, kako bi se pred javnošću mogli da reprezentuju kao stranka zajedničkih

interesa. Stvorena decembra 1931 godine, odobrena oktobra 1932 godine, rešenjem br. 38092 kao Jugoslovenska radikalna seljačka demokratija ona na prvom Kongresu jula 1933 godine u Beogradu menja ime u Jugoslovensku nacionalnu stranku. Tada su bili doneti i Program i Statut partije.

Široke narodne mase su bile ogorčene političkim i ekonomskim stanjem u zemlji i svoj revolt izražavale putem demonstracija, štrajkova i sukoba sa oružanim snagama režima. Gradjanske političke partije zahtevale su parlamentarnu demokratiju tj. upravljanje zemljom preko Skupštine, ali ni jedna od njih /Demokratska, Republikanska, Hrvatsko seljačka demokratska koalicija, Slovenska ljudska stranka/ nije u svojim zahtevima potencirala i opravdane zahteve makedonskog naroda za nacionalnu ravnopravnost i slobodu. Njihov je cilj bio da na teritoriji Makedonije stvore svoje klubove i obezbede glasače na izborima. Jedino je 1932 godine došlo do oživljavanja rada organizacija KPJ i SKOJ-a. Preko Zagreba nabavljan je ilegalni materijal: listovi i leci i rasturani preko partijskih organizacija u Skoplju, Kumanovu, Velesu, Prilepu, Tetovu, Štipu, Djevdjeliji i drugim gradovima. Povezivanje ovih organizacija omogućeno je 1933 godine kada je na teritoriju Makedonije došao instruktor CK KPJ Nikola Orovcaneć. Tada je formiran i Oblasni komitet KPJ za Makedoniju sa sedištem u Skoplju. Novembra meseca iste godine počinje da izlazi i ilegalni mesečni list "Iskra", organ Oblaskog komiteta za Makedoniju. Ona je pozivala u revolucionarnu borbu: radnike, siromašne seljake i potlačene narodne protiv eksploatacije i ugnjetavanja. "Zbog provala i hapšenja članova Oblaskog komiteta i drugih partijskih funkcionera, u početku 1934 godine, "Iskra" je prestala da izlazi i obavlja svoju korisnu funkciju."¹⁷⁵

II. POLITIČKI ŽIVOT I IZBORNE BORBE U VARDARSKOJ MAKEDONIJI OD 1933 - 1935 GODINE

Nezadovoljstvo širkih narodnih masa i permanentni zahtevi za pozitivnim promenama u društveno-političkom životu zemlje, prisiljavala je vladu na nove manje ustupke, što je neminovno vodilo postepenom slabljenju diktature.

4. aprila, vlada Petra Živkovića je demisionirala a novu vladu je obrazovao Vojislav Marinković dotadašnji ministar spoljnih poslova. Petar Živković je dobio resor ministra vojske i mornarice. Ovom promenom na čelo vlade dolazi prvak Demokratske stranke. To je bio novi ustupak, koga je kralj morao da učini pred inostranstvom, u prvom redu pred Francuskom, koja se nije mirila sa činjenicom, da i posle donošenja Ustava jedan vojni funkcioner bude na čelo vlade.

Novo formirana vlada nije bila dugog veka. Ubrzo zatim formirane su vlade dr Milana Srškića i Nikole Uzunovića. Ove česte promene, bile su samo manevri beogradskih vladajućih krugova pred opozicionim političarima od kojih su neki 1932 i 1933 godine tražili preobražaj Jugoslavije na federativnom principu. Opštinski izbori su održani u drugoj polovini 1933 godine. Vlada Nikole Uzunovića je ovim izborima htela da se pred domaćom i stranom javnošću predstavi kao vlada koja želi da upravlja zemljom preko izabranih narodnih predstavnika. Shodno novom zakonu, izbori su sprovedeni po banovinama, ali su u Vardarskoj Makedoniji ostavljeni na kraju.

Makedonija je za vladajuću buržoaziju predstavljala uvek "vruće tle" na kome se iz poznatih razloga borba sa opozicijom uvek zaoštravala. Politička delatnost vladinih partija u Ma-

kedoniji u vezi sa izborima, u prvom redu JRSD /Jugoslovenska radikalno-seljačka demokratija/ počela je još pre izbora. Glavna i rukovodeća ličnost tih organizacija u Makedoniji bio je eksponent velikosrpske politike, bivši četnički vojvoda u Prilepu Vasilije Trbić. JRSD je ulagala napore i na angažovanju i aktiviranju makedonske omladine u predizbornoj agitaciji. Članovi "Jugoslovenske omladine Vardarske banovine", organizacije koja je novembra 1933. godine promenila ime u "Jugoslovenski prepored" nisu bili u stanju da razviju neku širu delatnost kod mlađjih generacija u Makedoniji niti da postignu veći uticaj.

U predizbornoj borbi koriste se na teritoriji Vardarske Makedonije i organizacije sa šovinističko-militarističkom usmerenošću kao što je "Narodna odbrana". Njome su rukovodili pripadnici gornjeg sloja tadašnjeg društva kao: četničke vojvode, generali, mitropoliti i drugi. Njeni članovi su bili uvek na strani vladajućih krugova tj. podržavali velikodržavničku i hegemonističku politiku. KPJ kao najnaprednija društvena snaga u zemlji i ako u ilegalnosti, preko letaka i ostalog ilegalnog materijala zauzela je stav po pitanju izbora. Ona je tražila njihovo bojkotovanje od strane naroda, u prvom redu zbog uskraćivanja prava na isticanje kandidata van liste vladajućih partija.

"Izbori za nove opštinske uprave u Vardarskoj banovini sprovedeni su 15. oktobra 1933 godine. Za 440 opština na čitavoj teritoriji Vardarske banovine istaknuto je 1113 kandidatskih lista, od kojih je ogromna većina pripadala vladinoj Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci /1084/. Osim njih, postojalo je još 23 tzv. "neodredjene" kandidatske liste i samo 6 kandidatskih lista opozicije. Ovakvi postupci vlade, policijski teror i razne malverzacije uticale su da biračko telo postane apatično prema izborima,

s obzirom na to da je bilo prisiljeno da javno glasa, i to skoro isključivo za vladine, režimske ljude."¹⁷⁶

Na izbore je izašao mali broj birača. Bojkot izbora bio je posledica aktivnosti članova KPJ u oči izbora. Od ukupno 354242 upisana birača glasalo je 246976 ili 69,70% od celokupnog broja glasača. Na osnovu rezultata vladina stranka JNS dobila je upravu u 433 opštine tj. u 98,4% opština Vardarske banovine. Kandidati opozicije pobedili su samo u dve opštine tj. 0,5% dok su "neodredjeni" dobili 5 opština ili 1,1%.

"Da bi se obmanula javnost tobožnjim očuvanjem zakonitosti, 31. decembra 1933 godine sprovedeni su ponovni izbori u nekim opštinama /Veleški i Debarski kraj/. Iz istih pobuda naredjeno je ponovo glasanje, 28. januara 1934 godine za izbor opštinske uprave grada Skoplja."¹⁷⁷ Najaktivnija politička snaga u Vardarskoj Makedoniji bila je režimska partija JNS. Komunistička partija Jugoslavije bila je ^uilegalnosti i njeno članstvo nemilosrdno proganjano. Na suprot ovakvoj politici prema komunistima režimske vlasti su tolerisale delatnost desnih socijaldemokrata na čelu sa Živkom Topalovićem, jer su ovi bili poznati kao borci za uništenje komunističkog pokreta. Ostale opozicione partije napadane su zbog zahteva za većom autonomijom pokrajina ili trijalističkom državom. I dok se politička borba između vladajuće i opozicionih partija vodila oko ovih pitanja, široke narodne mase u Vardarskoj Makedoniji su zapadale u sve veću privrednu krizu. Nezadovoljstvo je zahvatilo seljake, radničke mase kao i zanatlijski sloj.

Posle ubistva Aleksandra Karadjordjevića vladajući krugovi su bili sve više blagonakloni prema fašizmu, kako u spoljnoj tako i unutrašnjoj politici. To je omogućavalo seperatističkim i nacionalističkim elementima u Makedoniji da i ako malobrojni poja-

čaju svoju aktivnost. U isto vreme, nasilno je ugušivana nacionalna individualnost makedonskog naroda kao i ostalih obespravljenih naroda i manjina u Jugoslaviji. Glavni cilj vladajućih krugova je bio, da se stvori jaz i podeljenost između naroda i manjina, kako bi velikosrpska hegemonistička buržoazija mogla lakše vladati. Ovakva politika samo je produbljivala postojeću društveno-ekonomsku krizu u zemlji. Na sve energičnije zahteve širokih narodnih masa za korenitim društveno-ekonomskim promenama u smislu demokratizacije društva, vlada Bogoljuba Jeftića je morala dati izvesno obećanje. Međutim, vanredni izbori koji su u Makedoniji održani 23. decembra 1934 godine u 69 opština, pokazali su raskorak između reči i dela vladajućih krugova. Na ime, na ovim izborima koji su održani, shodno zakonu o smanjenju broja opština, sve kandidatske liste koje su istaknute, pripadale su vladajućoj stranci. Članovi novoizabranih opštinskih uprava pripadali su stranci JNS-i.

Sledeći korak vlade na putu "napuštanja" diktature bio je oslobodjenje nekolicine opozicionih političara iz zatvora kao i raspuštanje Skupštine i raspisivanje izbora za 5. maj 1935 godine. Stare političke partije su se u ovakvoj situaciji aktivirale, KPJ takodje, i ako je i dalje bila u ilegalnosti. Pokušaji KPJ za isticanje samostalne liste na izborima nije uspeo. U takvoj situaciji ona orjentiše svoje članove da glasaju za listu udružene opozicije. Nju su činili predstavnici: Seljačko-demokratskih opozicija, Demokratska partija, Zemljoradnička partija, Jugoslovenska muslimanska zajednica i deo Radikalne partije. Nosilac liste udružene opozicije bio je Vladimir Maček. Funkcioneri svih partija postigli su saglasnost o podeli teritorije na kojima će se istaći pojedini kandidati.

Makedonija je po tom sporazumu ustupljena srpskim partijama: Demokratskoj i Zemljoradničkoj. KPJ na teritoriji Makedonije bila je u oči izbora osetno oslabljena. Posle provale /decembra 1934 godine/ novi Pokrajinski komitet stvoren je februara 1935 godine sa sedištem u Kumanovu. I na teritoriji Makedonije, pokušaji za isticanjem samostalne liste KPJ nisu uspeali. Kandidatske liste na teritoriji Makedonije podnele su: JNS, Udružena opozicija, kao i dve liste ekstremnih desničara, lista fašističke partije "Zbor" - Dimitrija Ljotića i lista ranijeg ministra unutrašnjih poslova Bože Maksimovića tzv. "Boža kundak".

U izbornoj agitaciji kao i na samim izborima vlada se je uz pomoć žandarmerije služila otvorenim pritiskom. "Ministar unutrašnjih poslova u Jeftićevoj vladi, poznati radikal Velja Popović, organizovao je naročitu službu za vršenje nasilja, terora i falsifikata na pretstojećim izborima 1935 godine. Za ovu službu uz policiju i žandarmeriju kao redovne, angažovao je i vanredne izvršioce zločina za falsifikovanje narodne volje. Velji Popoviću nije bilo dosta što je glasanje bilo javno i što je prema tome bila omogućena potpuna kontrola svakog pojedinog glasača."¹⁷⁸ Izborne komisije bile su sastavljene od poverljivih ljudi, spremnih da falsifikuju glasove. Zadatak tog aparata u celini bio je sledeći: da oteža opoziciji postavljanje njene kandidatske liste, da pri sumiranju rezultata izbora vrši falsifikate, i po svaku cenu preko biračkih odbora isforsiraju većinu za vladinu listu. Ceo izborni aparat u zemlji, počev od ministra unutrašnjih poslova do predsednika biračkog odbora u unutrašnjosti zemlje bio je sa ovim planovima vlade upoznat. Sredstva su bila obezbedjena od fonda za sprovođenje izbora. Bojazni od kažnjavanja zbog ovakvih krivičnih dela nije bilo, jer je posebnim raspisom ministar unutrašnjih poslova Korošec to predao zaboravu. Sam Bogoljub Jeftić imao je za ovakve

svoje akcije odobrenje od samog "kneza namasnika" Pavla. Tako je ceo vrh državnog aparata bio inicijator ove nezakonite i prijava rabote. Cilj je bio jedan i isti: učutkati i potisnuti opoziciju.

To je onemogućilo kandidovanje naprednih ljudi iz Makedonije. Na osnovu rezultata, prema zvaničnim podacima lista vlade JNS dobila je 1747000 glasova ili 60,64% i Udružena opozicija 1076000 ili 37,4%.

Rezultati izbora po srezovima na teritoriji Vardarske Makedonije

R. b.	SREZ ILI GRAD	Ukupan broj glasa.	Procent gl. na 100 birača	Od ukupnog broja glasova palo je na liste							
				Bog.	Jeftić	Vlad.	Maček	Dim.	Ljotić	Bož.	Mak.
				glasova %	glasova %	glasova %	glasova %	glasova %	glasova %	glasova %	glasova %
1.	Bitoljski	11.310	55,28	6.705	59,28	4592	40,50	9	0,18	4	0,04
2.	Veleški	8.248	70,50	7.014	85,04	1214	14,72	1	0,01	19	0,23
3.	Galički	2.254	49,97	2.239	99,34	1	0,04	-	-	14	0,62
4.	Gornjopološki	5.412	56,56	4.785	88,42	319	5,89	-	-	308	5,69
5.	Debarski	2.820	63,24	2.820	100,00	-	-	-	-	-	-
6.	Dojranski	2.396	82,82	2.396	100,00	-	-	-	-	-	-
7.	Donjopološki	12.033	57,74	9.426	78,33	2310	19,20	2	0,02	295	2,45
8.	Djevdjelijski	3.306	77,01	2.463	74,50	799	24,17	1	0,03	43	1,30
9.	Žegligovski	12.690	72,77	2.293	18,07	10388	81,86	7	0,05	2	0,02
10.	Kavadar-ski	5.082	77,07	3.203	63,03	1716	33,76	3	0,06	160	3,15
11.	Kičevski	5.943	59,36	3.940	66,29	1976	33,25	4	0,07	23	0,39
12.	Kočanski	5.668	69,53	5.188	91,53	464	8,19	2	0,03	14	0,25
13.	Kratovski	4.731	89,33	4.251	89,85	480	10,15	-	-	-	-
14.	Krivopalanacki	8.325	77,62	8.032	96,48	292	3,51	-	-	1	0,01

R. b.	SREZ ILI GRAD	Ukupan broj glasa,	Proce- nat gl. na 100 birača	Od ukupnog broja glasova palo je na liste							
				Bog.Jeftić Vlad.Maček Dim.Ljotić Bož.Mak.							
				Glasova %	glasova %	glasova %	glasova %				
15.	Kruševski	4.626	67,40	4.479	96,82	125	2,70	21	0,46	1	0,02
16.	Maleški	3.166	84,07	3.166	100,00	-	-	-	-	-	-
17.	Morihov- ski	3.223	70,16	2.886	89,54	336	10,43	-	-	1	0,03
18.	Negotin- ski	2.489	90,08	2.479	99,60	4	0,16	-	-	6	0,24
19.	Ovčepolj- ski	4.838	85,39	2.426	50,14	2373	49,05	1	0,02	38	0,79
20.	Ohridski	7.103	74,53	7.061	99,41	41	0,58	1	0,01	-	-
21.	Porečki	3.813	75,01	3.813	100,00	-	-	-	-	-	-
22.	Prespanski	4.763	65,80	4.681	98,28	82	1,72	-	-	-	-
23.	Prilepski	9.649	57,54	4.856	50,33	4780	49,54	2	0,02	11	0,11
24.	Radoviški	4.077	83,84	4.076	99,98	1	0,02	-	-	-	-
25.	Skoplje- grad	9.272	47,33	7.276	78,47	1955	21,08	21	0,23	20	0,22
26.	Skopski	12.798	81,21	9.667	75,54	2268	17,72	840	6,56	23	0,18
27.	Strumički	7.555	76,44	7.337	97,12	155	2,05	-	-	63	0,83
28.	Struški	5.365	58,93	5.363	99,96	2	0,04	-	-	-	-
29.	Carevose- lski	2.943	87,02	2.941	99,93	2	0,07	-	-	-	-
30.	Štipski	4.217	81,25	3.270	77,54	866	20,54	2	0,05	79	1,87

Na teritoriji Vardarske banovine vlada je dobila 44 a opozicija je-
dan mandat. Bio je to poslanik žegligovskog sreza /Kumanovo/ industri-
jalac, Radmilo Stoilković. Većina izabranih kandidata nije bila ma-
kedonskog porekla i nije poznavala zahteve i probleme makedonskog na-
roda. Što se zanimanja tiče, bilo je takodje različitih profesija.

Ovo se može videti iz spiska narodnih poslanika, izabranih 5.maja 1935 godine u Vardarskoj Makedoniji:

R. b.	PREZIME I IME	Zanimanje	Srez u kome je izabran	sa liste
1.	Todorović A.Branislav	upravnik stoč. zadruga u Skoplju	Galički (Rostuša)	Bogoljuba Jeftića
2.	Ugrin Jaksimović	trgovac	Gornjopološki (Gostivar)	-
3.	Radmilo Ž.Stoiljković	industrijalac iz Beograda	Žegligovski (Kumanovo)	Vlad. Mačeka
4.	Stevan Simić	Direktor gim. u penziji u Skop.	Kratovski	Bogoljuba Jeftića
5.	Petar R. Kostić	Direktor gim. u penziji iz Trnova	Bitoljski	-
6.	Radoslav M. Dimić	Industrijalac iz Beograda	Gornjodebarski (Debar)	-
7.	Stavra K. Trpković	Rentijer iz Beog.	Kičevski	-
8.	Vasilije Trbić	Penzioner iz Prilepa	Prilepski	-
9.	Milan Blažić	Okružni načelnik u penz. iz Ohrida	Ohridski	-
10.	Mihajlo R.Popović	Lekar iz Bitolja	Prespanski (Resen)	-
11.	Stojan St. Krstić	Sveštenik iz Podgorca	Struški (Struga)	-
12.	Dušan Antonijević	Bivši nar.poslanik iz Kruševa	Kruševski	-
13.	Svetozar S. Tasić	Penzioner i ba- nski većnik iz Bit.	Morihovski(Bitolj)	-
14.	Danilo Djurović	preduzimač iz Slatine	Porečki (Južni Brod)	-
15.	Mita Dimitrijević	Biv.nar. poslanik iz Beograda	Kočanski	-
16.	Damjan P.Arnautović	Nast. u penziji iz Berova	Maleški (Berovo)	-

R. b.	PREZIME I IME	Zanimanje	Srez u kome je izabran	sa liste
17.	Tanadije Dj. Dinić	Pukov. u penz. iz Beog.	Ovčepoljski (Sveti Nikola)	-
18.	Časlav M. Nikitović	Sekretar zanatske komore iz Skoplja	Radoviški	-
19.	Jovan B. Nenadović	P. pukovnik u penziji iz Beograda	Carevoselski	-
20.	Mihajlo R. Kalamati- jević	Biv. narodni poslanik iz Štipa	Štipski	-
21.	Todor M. Živković	Biv. predsednik Vele- ške opšt. iz Skoplja	Veleški	-
22.	Radivoje Nenović	Učitelj iz Valandova	Dojranski (Valandovo)	-
23.	Dimitrije Beširović	Trgovac iz Djevdje- lije	Djevdjelijski	-
24.	Dušan Perović	Biv. nar. posl. iz Kavadarā	Negotinski	-
25.	Ignjat B. Stefanović	Državni savetnik u penz. iz Beograda	Kavadarski	-
26.	Jordan L. Acimović	Sreski lekar u osta- vci iz Strumice	Strumički	-
27.	Stojadin Stole Dimitrijević	Kožar iz Tetova	Donjopološki	-
28.	Jankević Dragutin	Ministar	Skopski	-
29.	Stošić Stamenko	Zemljoradnik	Krivopalanački	-
30.	Hadži Ristić Spira	Industrijalac	Skoplje - grad	-

180

Dugogodišnji stubovi reakcionarnih režima i realizato-
ri velikosrpske i hegemonističke politike u Makedoniji Vasilije
Trbić, Mihajlo Kalamatijević, Mita Dimitrijević i drugi ostali su
i dalje vladini poslanici za Makedoniju.

Od izabраниh kandidata, juna 1935 godine Kojić Dragutin,
kandidat za grad Skoplje, podneo je ostavku iz razloga što je bio
izabran i u drugoj izbornoj jedinici a na njegovo mesto došao je

Hadži Ristić Spira, bivši senator i industrijalac iz Skoplja.

1936 godine poništeni su mandati: Arnautović Damjanu, narodnom poslaniku za srez Maleševski i Trbić Vasiliju za srez Prilepski. "Arnautović Damjan, narodni poslanik za srez Maleševski, Banovine vardarske, izgubio je mandat 24. jula 1936 godine presudom Državnog suda za zaštitu države br. 15/36 pošto je osuđen za delo iz 1 st. 7. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi u vezi 34 od 1. Krivičnog zakona na 15 godina robije i trajan gubitak časnih prava. Na njegovo mesto došao je zamenik Andonović Sima, pekar iz Pehčeva".¹⁸¹

Trbić Vasilije, narodni poslanik za srez Prilepski, Banovine vardarske, izgubio je mandat 24. jula 1936 godine presudom Državnog suda za zaštitu države br. 15/16 pošto je osuđen za delo iz čl. 1. st. 7. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi u vezi čl. 34. od 1 Krivičnog zakona na 5 godina robije i 5 godina gubitka časnih prava. Na njegovo mesto došao je zamenik Zdravković M. Milenko, zemljodjelac iz Tamniča.¹⁸²

Potpuni poraz je pretrpeo "Zbor" Dimitrija Ljotića i grupa Bože Maksimovića. Oni nisu uspeli da dobiju ni jedan mandat u Skupštini. To je bio znak porasta antifašističke svesti kod širokih narodnih masa. S obzirom da su izbori sprovedeni u atmosferi političkog pritiska, nezadovoljna opozicija, tražila je raspuštanje Skupštine i sprovođenje novih izbora na pravi demokratski način.

U klimi takvog političkog raspoloženja, pala je vlada Bogoljuba Jeftića juna 1935 godine i novu vladu je formirao Milan Stojadinović, predstavnik krupnog kapitala i dotadanji ministar finansija. Članovi njegove vlade postali su: Mehmed Spaho i vodja slovenačke klerikalne buržoazije, Anton Korošec. Oni su napustili

blok Udružene opozicije i omogućili stvaranje nove vladine partije, Jugoslovenske radikalne zajednice /JRZ/. Ovu stranku Stojadinović je stvorio bez saglasnosti sa Acom Stanojevićem-vodjom radikala, koji je sada bio u opoziciji i oštro zamerio Stojadinoviću na njegovim postupcima u spoljnoj i unutrašnjoj politici. Tada je bila prekinuta veza između Glavnog odbora Radikalne stranke i Jugoslovenske radikalne zajednice.

Osnivanjem nove stranke Stojadinović je obećao i sprovođenje novog, "vrlo naprednog programa": rešenje hrvatskog pitanja, zavedenje samouprave, demokratizacija zemlje. Međutim, stvarnost je brzo pokazala da se radi o stvaranju jugoslovenskog fašističkog pokreta na primeru Nemačke i Italije, koji bi se uspešno borio protiv naprednog radničkog pokreta i sproveo fašizaciju zemlje. I spoljnim manifestacijama Stojadinović je želeo da svojoj Jerezi fašističko obeležje. Formirani su odredi "zelene košulje" i na zborovima se sa tribina odpozdravljalo na fašistički način.

KPJ nije se dala zavesti lažnim obećanjima. Ona je od prvog dana ukazivala, da su sva obećanja "Jereze" samo obični manevri buržoazije. U odluci Politbiroa KPJ od 1. avgusta 1935 godine kaže se: "Cilj je te vlade da zaustavi porast borbenosti narodnih masa. Ali njena suština ostaje i nadalje: vojnofašistička, velikosrpska.

Vlada Milana Stojadinovića oslanja se na fašistički Ustav od 1931. godine, na sve šestojanuarske zakone, na vojne klike, na fašističku i nasilnu izbornu Skupštinu. Ona nije sprovela nikakve bitne izmene u državnom aparatu, nije uklonila Zakon o zaštiti države, nije dala amnestiju političkim i vojnim zatvorenicima. Vlada Stojadinovića nije do sada učinila nijedan korak da se poboljša položaj hrvatskih i drugih ugnjetenih naroda. Prema radničkoj klasi, seljaštvu i potlačenim narodima, ta vlada i dalje vrši nasilje,

puca u seljačke mase, kundači demonstrante, raspušta kulturne i druge organizacije. Vlada Stojadinovića odbija da uspostavi normalne odnose sa SSSR-om i nastavlja politiku približavanja sa Hitlerovim fašizmom".¹⁸³

U Makedoniji kao i u celoj zemlji komunisti su bili najnaprednija društvena elita koja je u masama putem teške ilegalne borbe razobličavala politiku buržoazije.

Tako je Vardarska Makedonija bila tle, na kome se bilo /puls/ političkih i ekonomskih kretanja u zemlji između dva rata, zbog specifičnosti istorijskog razvoja, osećalo snažnije i jače. Samim tim, stvorena je baza za nova, pozitivna strujanja, koja će pod rukovodstvom KPJ zahvatiti zemlju odmah posle izbijanja II svetskog rata.

Z A K L J U Č A K

Prinudjen da najduže od svih balkanskih naroda, ostane u sklopu Otomanske Turske, nacionalno i socijalno ugnjetavan, slobodarski duh makedonskog naroda i u najtežim trenutcima istorije nije klonuo. Makedonski narod je ostao vazda budan, spreman i rešen da i sa oružjem u ruci ustane i bori se, kada su prilike i vreme obećavali bolje dane. Duboko svestan, da se potpuna sloboda, politička i ekonomska može izvojevati samo sa prosvećenim narodom, makedonski narod na trnovitom putu do slobode uklanja i sve ono što predstavlja kočnicu progresu, bori se za pismenost, za jezik, kulturu. Na tom polju borbe sagoreli su mnogi, počev od braće Miladinov. Još veći je bio broj onih, koji su štiteći slobodu naroda od turskih zuluma ili boreći se protiv kačaćkih bandi, komitskih i četničkih četa, položili svoje živote za slobodu Makedonije.

U ovom radu je naglašeno da su forme pritiska na teritoriji Vardarske Makedonije, posle njenog oslobođenja od Turaka bile višestruke. One su se osećale kako na kulturnom tako i ekonomskom i političkom polju. Do 1912 godine prisutni su i interesi Grčke a od 1912 naročito bugarske i srpske buržoazije. Nezadovoljna odlukom Mirovne konferencije u Londonu, bugarska buržoazija polaže pravo na Vardarsku Makedoniju i nastoji, da ilegalnim akcijama, omete uspostavljanje i normalno funkcionisanje organa vlasti srpske buržoazije. S druge strane, srpska radikalna buržoazija preko svoje prosvetne politike, otvaranja niza škola na svom jeziku, preko sredstava javnog informisanja, širi svoju propagandu i svojata makedonski narod nazivajući ga "Južnim Srbima". Širok i dobro osmišljen kolonizacioni talas trebao je samo da pomogne sprovođenje takve politike u delo.

Tako je dugi niz godina makedonski narod bio samo zrno između dva žrvnja: velikobugarske i velikosrpske buržoazije na čelu sa radikalima, koje su polazeći sa istih pozicija, pokušale da ga slome i samelju. Međutim, makedonski narod se u toj borbi pokazao jačim i nesalomljivim. Strpljivo gradjena velikosrpska buržoaska politika još od "Načertanja", preko radikala, do profašističkih vlada, pokazala se neodrživom. S druge strane, politika velikobugarske buržoazije i vrhovista pretrpela je takodje poraz. "No ti čuvaj svoju zemlju Makedonče od lažnog dobročinstva tih ljudi oni nose novo, još teže od starog ropstva. Tvoja je zemlja sposobna za samostalno postojanje. Ona ima sve i to u najvećem razmeru da bi postala samostalna država. Grupiraj se oko zastave autonomije tvoje otadžbine, jer samo pod tom zastavom ti ćeš se razviti potpuno kao nacija, samo pod njom nećeš biti tučen zato što nisi bio Grk, Srbin ili Bugarin, već Makedonac."¹⁸⁴

Boreći se na polju spoljne politike protiv bugarizma u Makedoniji radikalna buržoazija se suočava i sa razvojem radničkog pokreta na planu unutrašnje politike. Počev od 1920 godine u vreme svih izbora vodi se prava politička borba. Sve buržoaske partije, smatrale su Makedoniju rezervatom za dobijanje glasova. Pritisak se naročito povećava posle "Obznane" i Zakona o zaštiti države. Sputavana je i kažnjavana svaka slobodna misao o nezavisnosti i slobodi Makedonije. Brojni rodoljubi su kažnjavani dugogodišnjom robijom, zatvorima i batinanjem.

U vreme diktature, nacionalizam dostiže vrhunac. Tada velikosrpska hegemonistička buržoazija svoju nacionalističku politiku usmerava i na druge narodnosti u Makedoniji.

Malo je primera u istoriji, da jedan narod, kao što je slučaj sa makedonskim, pravo na svoju nacionalnost i teritorijalni integritet dokazuje i brani pred tako brojnim neprijateljima. Preko teritorijalnih aspiracija buržoazije balkanskih naroda, osećala se produžena ruka velikih imperijalističkih sila koje su kroz rešavanje tzv. "Istočnog pitanja" računale i na ekonomsku ekspanziju nad makedonskom teritorijom i narodom.

U takvoj situaciji klica gneva i ogorčenja bujala je u narodu. Podržan od naprednog radničkog pokreta u Jugoslaviji makedonski narod u Vardarskoj Makedoniji je posle II svetskog rata ostvario svoje ideale. Stvorio je slobodnu i nezavisnu državu u okviru SFRJ, u kojoj uživa sva nacionalna i samoupravna prava i slobode. Napredak u svim oblastima života je očigledan. Makedonija živi punim, pravim životom. Makedonski narod može biti ponosan na rezultate uspeha u svojoj posleratnoj istoriji.

N A P O M E N E

¹ Dragoslav Janković, O političkim strankama u Srbiji XIX veka, Beograd, Prosveta, 1951, str. 227.

² Dragiša Stanojević, Radikali i socijalisti, Radnik, br. 135 i 136, /26. i 27.IX-1881/.

³ Velizar Ninčić, Pera Todorović, Beograd, Molit, 1956, str. 74.

⁴ Dragoslav Janković, O političkim strankama u Srbiji XIX veka, Beograd, Prosveta, 1951, str. 236.

⁵ Isto, str. 237.

⁶ Isto, str. 238.

⁷ Jaša Prodanović, Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji, Beograd, Prosveta, 1947, str. 502.

⁸ Drag. Ilić, Zaječarska buna, Beograd, Prosveta, str. 132.

⁹ Jaša Prodanović, Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji, Beograd, Prosveta, 1947, str. 512.

¹⁰ Isto, str. 512.

¹¹ Dragoslav Janković, O političkim strankama u Srbiji XIX veka, Beograd, Prosveta, 1951, str. 246.

¹² Isto, str. 257.

¹³ Isto, str. 242.

¹⁴ Isto, str. 242.

¹⁵ Isto, str. 243.

¹⁶ Isto, str. 269.

- 17 Slobodan Jovanović, Vlada Aleksandra Obrenovića, knjiga, I, Beograd, "Gece Kona", 1929.
- 18 Nikola Pašić, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, izdanje i naklada jugoslovenskog leksikografskog zavoda, VI, str. 435.
- 19 Nikola Pašić, Beograd, Samouprava, 1937, str. 5.
- 20 Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd, Prosveta, 1958, str. 447.
- 21 Isto, str. 447.
- 22 Isto, str. 448.
- 23 Spomenica Nikole Pašića 1845 - 1925, Beograd 1926, str. 121.
- 24 Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd, Prosveta, 1958, str. 463.
- 25 Nikola Pašić, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, VI, str. 437.
- 26 Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt, Beograd, Prosveta, str. 232.
- 27 Aca Stanojević, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, str. 173.
- 28 Adam Bogosavljević, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, str. 637.
- 29 Petar Todorović, mala Enciklopedija Prosvete, Beograd, Prosveta, 1968, II, str. 709.
- 30x Stojan Protić, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, str. 250.
- 31 Kosta Taušanović, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, str. 321.

- 32 Ilinden 1903, Skopje, Institut za nacionalna istorija, 1970, str. 94.
- 33 Isto, str. 96.
- 34 Isto, str. 98.
- 35 Isto, str. 127.
- 36 Isto, str. 127.
- 37 Isto, str. 132.
- 38 Isto, str. 131.
- 39 Isto, str. 132.
- 40 Istorija makedonskog naroda, knjiga II, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 236 - 244.
- 41 Istrebljivanje, Radničke novine, Beograd, br. 27, 30. mart 1905.
- 42 Komitska razbojništva, Radnik, Kragujevac, br. 14, 15. april 1906.
- 43 Slobodan Jovanović, Vlada Aleksandra Obrenovića, knjiga II, Beograd, "Gece Kona", 1929, str. 99.
- 44 Isto, str. 361.
- 45 Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, knjiga VII, str. 164.
- 46 Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd, Prosveta, 1958, str. 385.
- 47 D-r Aleksandar Apostolov, Kolonizacijata na Makedonija vo Stara Jugoslavija, Skopje, Kultura, 1966, str. 27.
- 48 Istorija makedonskog naroda, knjiga II, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika 1970, str. 325.

- 49 Istorija makedonskog naroda, knjiga II, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 323.
- 50 Isto, str. 326.
- 51 Isto, str. 334.
- 52 Isto, str. 334.
- 53 Isto, str. 335.
- 54 Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 9.
- 55 Istorija makedonskog naroda, knjiga II, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 383.
- 56 Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, knjiga 5, str. 113.
- 57 D-r Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917 godine, Beograd, Savremena Administracija, 1967, str. 103.
- 58 Isto, str. 102.
- 59 Isto, str. 103.
- 60 Isto, str. 106.
- 61 Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, Gradja o stvaranju jugoslovenske države (1-I-20-XII-1918), Beograd, Institut društvenih nauka, (Deklaracija Makedonaca iz Vodena).
- 62 Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917 godine, Beograd, Savremena administracija, 1967, str. 104.
- 63 Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919, Zagreb, Matica Hrvatska 1920, str. 11 i 12.
- 64 D-r Aleksandar Apostolov, Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija, Skopje, Kultura, 1966, str. 45.

65 D-r Aleksandar Apostolov, Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija, Skopje, Kultura, 1966, str. 45.

66 Istorija makedonskog naroda, knjiga II, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 387.

67 Isto, str. 388.

68 D-r Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 32.

69 Istorija makedonskog naroda, knjiga II, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 392.

70 D-r Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 24.

71 Ujedinjenje, Južna zvezda, Bitolj, br.120 /5.decembar 1925/, str. 1.

72 Peti kongres KPJ, Kultura, 1948, str. 25.

73 D-r Ivan Ribar, Politički zapisi, knjiga I, Beograd, Prosveta, 1948, str. 87.

74 Djurdje Jelenić, Nova Srbija i Jugoslavija, Beograd, Državna štamparija Kraljevine SHS, 1923, str. 388.

75 D-r Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 126.

76 Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva ujedinjene Kraljevine SHS, Beograd, 1919, str. 2.

77 Istorija makedonskog naroda, knjiga III, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 15.

78 D-r Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 100.

- 79 Socijalistička zora (Skoplje), br. 63 (21. avgust 1920).
- 80 Za koga su glasali Makedonci, Socijalistička zora, (Skoplje), br. 73, 1920.
- 81 D-r Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 113.
- 82 Država protiv komunista, Socijalistička zora (Skoplje), br. 95, (14. oktobar 1920).
- 83 D-r Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 123.
- 84 Istorija makedonskog naroda, knjiga III, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 21.
- 85 D-r Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 137.
- 86 Isto, str. 138.
- 87 Isto, str. 138.
- 88 Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, Beograd, 1921.
- 89 D-r Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 151.
- 90 Istorija makedonskog naroda, knjiga III, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 23.
- 91 D-r Ivan Ribar, Politički zapisi, knjiga I, Beograd, Prosveta, 1948, str. 132.
- 92 Isto, str. 133.
- 93 Istorija makedonskog naroda, knjiga III, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 25.

- 94 Ferdo Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb, 1968, str. 175.
- 95 Isto, str. 176.
- 96 Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, knjiga V, str. 121.
- 97 Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, knjiga III, str. 193.
- 98 Istorija makedonskog naroda, knjiga III, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 27.
- 99 Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, knjiga V, str. 121.
- 100 Istorija makedonskog naroda, knjiga III, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 36.
- 101 Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, knjiga II, Zagreb, 1961, str. 405.
- 102 Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, Beograd, 1924, str. 147.
- 103 Isto, str. 13 i 14.
- 104 Isto, str. 15 i 16.
- 105 Isto, str. 32 i 33.
- 106 Isto, str. 40.
- 107 Isto, str. 53 i 54.
- 108 Isto, str. 57 i 58.
- 109 Isto, str. 59 i 60.
- 110 Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, knjiga II, Zagreb, 1961, str. 446.

- 111 Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, Beograd, 1926, str. 152 - 157.
- 112 Isto, str. 148.
- 113 Isto, str. 3 i 4.
- 114 Isto, str. 5.
- 115 Isto, str. 23 i 24.
- 116 Isto, str. 31.
- 117 Isto, str. 45 i 46.
- 118 Isto, str. 49 i 50.
- 119 Isto, str. 51 i 52.
- 120 Isto, str. 152 i 153.
- 121 Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, knjiga II, Zagreb, 1961, str. 497.
- 122 Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, vanredni saziv za 1927, knjiga I, str. 28.
- 123 Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, Beograd, 1928, str. 242 - 244.
- 124 Isto, str. 246 i 247.
- 125 Isto, str. 14.
- 126 Isto, str. 16.
- 127 Isto, str. 34 i 35.
- 128 Isto, str. 43 i 44.
- 129 Isto, str. 59 i 60.
- 130 Isto, str. 63 i 64.
- 131 Isto, str. 65 i 66.

- 132 Istorija makedonskog naroda, knjiga III, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 169.
- 133 Isto, str. 170.
- 134 Isto, str. 166.
- 135 Isto, str. 171.
- 136* D-r Aleksandar Apostolov, Zletovska oblast, Skoplje, Naša knjiga, 1974, str. 529.
- 137 Isto, str. 533.
- 138 Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, sveska V, Beograd, 1922, str. 839.
- 139 D-r Aleksandar Apostolov, Zletovska oblast, Skoplje, Naša knjiga, 1974, str. 508.
- 140 Istorija makedonskog naroda knjiga III, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 39.
- 141 D-r Aleksandar Apostolov, Zletovska oblast, Skoplje, Naša knjiga, 1974, str. 529.
- 142 Isto, str. 529.
- 143 D-r Aleksandar Apostolov, Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija, Skopje, Kultura, 1966, str. 32.
- 144 Službene novine, Beograd, (28. januar 1919).
- 145 Jaša Tomić, Agrarna reforma, Zastava, (Novi Sad), br. 22. 1919
- 146 D-r Aleksandar Apostolov, Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija, Skopje, Kultura, 1966, str. 63.
- 147 Isto, str. 68.

- 148 Rastko Purić, Položaj naseljenika u Južnoj Srbiji, Vardar, (Skoplje), 14. jul 1934, str. 2.
- 149 Djordjo Krstić, Kolonizacija u Južnoj Srbiji, Sarajevo, 1928, str. 74.
- 150 "Makedonski glas", Peterburg, br. 7, (4. novembar 1913).
- 151 Slobodan Jovanović, Vlada Aleksandra Obrenovića, knjiga I, Beograd, "Gece Kona", 1929, str. 129.
- 152 Društvo Sveti Sava, Južna zvezda, (Bitolj), 13 april 1922, str. 2.
- 153 D-r Aleksandar Apostolov, Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija, Skopje, Kultura, 1966, str. 19.
- 154 Isto, str. 23.
- 155 Dragomir Obradović, Prosvetne prilike u Južnoj Srbiji. Skoplje i Južna Srbija, Beograd, 1925, str. 128.
- 156 Dragomir Obradović, Osnovna nastava u Vardarskoj prosvetnoj oblasti Južne Srbije, knjiga II, br. 9, 16.-VII-1922, str. 18.
- 157 D-r Ivan Katardžijev, Vreme na zreenje, knjiga II, Skopje, Kultura, 1977, str. 77.
- 158 Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za spoljne poslove (DASSSP), Beograd, Zbirka Vojislava Jovanovića, f. 25, Dosije. Osnovne škole i nastava u Južnoj Srbiji.
- 159 D-r Ivan Katardžijev, Vreme na zreenje, knjiga II, Skopje, Kultura, 1977, str. 82.
- 160 Isto, str. 83.
- 161 DASSSP, Beograd, Zbirka Vojislava Jovanovića, f. 25.
- 162 DASSSP, Beograd, Zbirka Vojislava Jovanovića, f. 19. Dosije. Unutrašnja politika i unutrašnja situacija

- 163 Arhiv grada Beograda. Udruženje Južnosrbijanaca, inv.br.20, pismo br. 375 od 12.avgusta 1934 godine, Ministarstvu za prosvetu, Beograd.
- 164 Ratko Žunić, Naš pokret u Bitolju, Socijalistička zora, (Skoplje), br. 12, (11. mart 1920. godine).
- 165 Istorijiski Arhiv KPJ, tom. II, Beograd, 1949, str. 112.
- 166 D-r Ivan Katardžijev, Vreme na zreenje, Knjiga II, Skopje, Kultura, 1977, str. 269.
- 167 D-r Iven Ribar, Politički zapisi, knjiga II, Beograd, Prosve-
ta, 1948, str. 199.
- 168 Isto, str. 27.
- 169 Isto, str. 32.
- 170 Isto, str. 123.
- 171 Istorija makedonskog naroda, knjiga III, Beograd, Zavod za
izdavanje udžbenika, 1970, str. 68.
- 172 Istorijiski pregled, Zagreb, 1962, br.4. - Predavanje Sveto-
zara Pribićevića "O šestojanuarskoj diktaturi" održanom u Parizu
6.decembra 1932 godine.
- 173 Istorija makedonskog naroda, knjiga III, Beograd, Zavod za
izdavanje udžbenika, 1970, str. 65.
- 174 Isto, str. 66.
- 175 Isto, str. 71.
- 176 Isto, str. 76.
- 177 Isto, str. 76.
- 178 D-r Iven Ribar, Politički zapisi, knjiga II, Beograd, Prosve-
ta, 1948, str. 170.

- 179 Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938, str. 233 i 234.
- 180 Isto, str. 233 i 234.
- 181 Isto, str. 263.
- 182 Isto, str. 264.
- 183 Istorijski arhiv KPJ, tom. II, Beograd, 1950, str. 365-366.
- 184 D-r Ivan Katardžijev, Istorija radničkog pokreta, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968, str. 145.

S A D R Ź A J

Uvod	1
Izvori i literatura	6

DEO PRVI

I. Ekonomske prilike u Srbiji u drugoj polovini XIX veka i njihov uticaj na stvaranje političkih stranaka	17
II. Stvaranje Radikalne stranke	21
III. Timočka buna prekretnica u razvoju Radikalne stranke ----	24
IV. Prva vlada radikala	30
V. Nikola Pašić - vodja Narodne radikalne stranke u Srbiji-	32
VI. Stav Radikalne partije prema Ilindenskom ustanku	38
VII. Uloga Radikalne partije u daljoj politici Kraljevine Srbije	45
VIII. Radikali i balkanski ratovi	50
IX. Krfska deklaracija i makedonsko pitanje	57
X. Makedonsko pitanje na Mirovnoj konferenciji u Versaju ---	61

DEO DRUGI

I. Radikalna partija i izbori za predstavničke organe vlasti	68
II. Obznana i Vidovdanski ustav - delo radikalsko - demo-kratske vlade i njihova primena u Makedoniji	83
III. Radikalna partija i njen stav prema ostalim partijama u Makedoniji	93
IV. Radikalski režim u upravljanju Vardarskom Makedonijom ---	109

V.	Stav Radikalne partije i Zemljoradničkog saveza u Bugarskoj prema makedonskom pitanju	110
VI.	Kolonizacija u Vardarskoj Makedoniji kao politički metod za asimilaciju makedonskog naroda	119
VII.	Prosvetna politika Radikalne partije u Vardarskoj Makedoniji	127

DEO TREĆI

I.	Šestojanuarska diktatura	136
II.	Politički život i izborne borbe u Vardarskoj Makedoniji od 1933 - 1935 godine	145
III.	Zaključak	157
IV.	Napomene	160